

Greet Draye

In en uit het Hageland Arbeidsmigratie 1850-2010

In en uit het Hageland

Arbeidsmigratie 1850-2010

Greet Draye

COLOFON

In en uit het Hageland. Arbeidsmigratie 1850-2010

Dit rapport is het resultaat van een studie uitgevoerd in opdracht van Projectvereniging Erfgoedregio Hageland.

Het project werd uitgevoerd door dr. Greet Draye onder leiding van prof. dr. Yves Segers, Interfacultair Centrum voor Agrarische Geschiedenis (ICAG), KULeuven en vzw Centrum Agrarische Geschiedenis (CAG)

Leuven, 2013

Een digitale versie van dit rapport is beschikbaar op www.cagnet.be en www.hetvirtueleland.be.

Voor meer informatie:

Yves Segers, Centrum Agrarische Geschiedenis vzw
Atrechtcollege, Naamsestraat 63, 3000 Leuven

yves.segers@icag.kuleuven.be

+32 16 32 35 25

D/2013/11875/3

Afbeelding voorblad: Hagelandse seizoenarbeiders pauzeren op het veld in Leuze. Foto 1959. Collectie KADOC KU Leuven.

INHOUDSTAFEL

Inleiding	3
1 Achtergronden. Sociaal-economische geschiedenis van het Hageland	6
1.1 Tweede helft van de negentiende eeuw	6
1.2 Eerste helft van de twintigste eeuw	8
1.3 Tweede helft van de twintigste eeuw	13
2 Trajecten & transport	18
2.1 Definitieve emigratie	18
2.1.1 Over de plas	18
2.1.2 Naar Wallonië	20
2.2 Tijdelijke emigratie (seizoenarbeid)	22
2.2.1 Landbouwseizoenarbeid	23
2.2.1.1 Graanoogst	23
2.2.1.2 Bietenwerk	24
2.2.1.3 Dorsen	30
2.2.1.4 Pluk	32
2.2.2 Industriële seizoenarbeid	34
2.2.2.1 Conservenfabrieken	34
2.2.2.2 Suikerfabrieken	35
2.2.2.3 Steenovens	37
2.2.2.4 Mijnen	39
2.3 Tijdelijke immigratie	42
2.4 Transport	46
3 Kost & inwoon	51
3.1 Huisvesting	51
3.2 Kost	54
3.3 Lonen	55
4 Omkadering	59
4.1 Priesters & placeurs	59
4.2 Overheidsinstanties	61
4.3 Vakbonden	65
5 Erfgoed	71
5.1 Werktuigen	71
5.2 Papieren archief	71
5.3 Foto-archief	72
5.4 Getuigenissen	72
6 Vindplaatsen	76
6.1 Bronnen	76
6.1.1 Foto's	76
6.1.2 Archieven	76
6.1.3 Uitgegeven bronnen	76
6.1.4 Objecten	79
6.1.5 Documentaires	80
6.2 Literatuur	80

Inleiding

Ernest Claes was vijftig toen hij in 1940 de herinneringen aan zijn jeugd in Zichem neerschreef. Hij wist nog goed hoe het in de eerste decennia van de twintigste eeuw moeilijk leven was in het Hageland. 'Dikke daghuren', schreef hij, 'werden alleen verdiend door de Walenmannen'.¹ Dat waren 'degenen die den oogst gingen doen op de groote hoeven in de provincie Namen of Zuid-Brabant'. Hij zag het nog voor zich: hoe de mannen, in groepjes van vijf of zes, opstapten langs de steenweg naar het station van Zichem. Over hun ene schouder hing een peluw met wat eten en kleren, in de andere hand hielden ze hun gereedschap.

Wat Claes beschreef was geen nieuw verschijnsel in het begin van de twintigste eeuw. Sinds het midden van de negentiende eeuw trokken steeds meer Hagelandse boeren tijdelijk of definitief weg uit de streek, op zoek naar werk en dus inkomen. Na de landbouwcrisis van de jaren veertig had de Belgische overheid in 1847 alle gemeenten verplicht hun gronden zo rendabel als mogelijk te maken. In het Hageland had die verplichting geleid tot een grootscheepse ontbossing. Stalmest moest de arme bosgronden verrijken, maar spectaculair waren de resultaten niet. Bovendien waren de percelen en dus de landbouwbedrijfjes klein omdat de streek dichtbevolkt was.² 'De streek kon zijn volk niet voeden', schreef Emiel Vliebergh in 1914 over de tweede helft van de negentiende eeuw.³ Vliebergh was juridisch adviseur bij de Boerenbond en auteur van een sociaal-economische geschiedenis van het Hageland in de negentiende en vroege twintigste eeuw.

De arbeidsemigratie, zoals het fenomeen door historici en sociologen wordt genoemd, bleef ook na de jeugdijaren van Claes in het Hageland voortbestaan. Tot de jaren zestig van de twintigste eeuw was de streek een echte seizoenarbeidersregio: een regio met hoofdzakelijk tijdelijke arbeidsmigratie. Naast het Hageland waren ook Oost- en West-Vlaanderen zo'n seizoenarbeidersregio's. Tussen de drie regio's zijn duidelijke parallellen te trekken, maar er zijn evengoed verschillen. West- en Oostvlamingen trokken bijvoorbeeld vooral naar Noord-Frankrijk, terwijl Hagelanders Wallonië verkozen. 'Tijdelijk' ging voor alle seizoenarbeiders van 'dagelijks' tot periodes van meerdere weken. In het Hageland bleven – en blijven – de pendelcijfers hoog in vergelijking met andere Vlaamse en Belgische regio's vanaf de jaren zestig. Tegelijkertijd tekende zich sinds de jaren zeventig ook een – weliswaar in omvang beperkte – omgekeerde beweging af. Het Hageland trekt seizoenarbeiders aan voor de fruitpluk. Het zijn precies die verschillende aspecten van Hagelandse arbeidsmigratie die centraal staan in dit onderzoeksrapport.

Het rapport opent met een hoofdstuk over de sociaal-economische geschiedenis van het Hageland. Die geschiedenis dient als kader. Ze verklaart (de aard van) de migratie, de omvang en de evolutie ervan. De Hagelandse arbeidsmigratie behield immers niet meer dan een eeuw hetzelfde uitzicht. Het tweede hoofdstuk, 'Trajecten en transport', weidt uit over hoe de seizoenarbeiders op hun

¹ Ernest Claes, *Jeugd* (Amsterdam 1940), p. 14-15.

² Bart Minnen, 'Beknopte historiek van het Hageland', in: *Cultureel-erfgoedbeleidsplan Hageland 2013-2014* (Brussel 2011), p. 9.

³ Emiel Vliebergh, *Het Hageland. Zijne plattelandsche bevolking in de XIXe eeuw. Bijdrage tot de studie der economische en sociale geschiedenis* (Brussel 1914), p. 6.

(tijdelijke) arbeidsplaats raakten om vervolgens in te gaan op de verschillende trajecten die Hagelanders aflegden. Dat zijn zowel de definitieve trajecten - over de plas naar Canada, de Verenigde Staten en Zuid-Amerika, maar ook binnen België - als de tijdelijke trajecten. Die laatste zijn onder te verdelen in landbouwtrajecten en industrietrajecten. Beide trajecten sloten elkaar trouwens niet uit. Een seizoenarbeider kon een heel jaar vullen met seizoenarbeid. De 'kleine biet' – het wieden van de bieten - in het late voorjaar kon hij laten opvolgen door de graanoogst in juli en augustus om dan vanaf september tot november de bieten te gaan oogsten. De koude wintermaanden vielen te overbruggen met werk aan de dorsmolen, in de mijn of in de fabriek. In het derde hoofdstuk, 'Kost en inwon', komen de arbeids- en levensomstandigheden aan bod van wie pendelde voor een week of langer. Het vierde hoofdstuk besteedt aandacht aan de omkadering van de seizoenarbeid. Die evolueerde door de bestudeerde tijd heen meer dan de arbeid zelf. *Placeurs* die, zonder zichzelf te vergeten, zorgden voor contacten tussen werkgevers en werkzoekers, en priesters, die zich bekommerden om het lot van de seizoenarbeiders, raakten respectievelijk vervangen door overheidsinstanties en vakbondscentrales. Hoofdstukken vijf en zes, ten slotte, bieden een uitgebreid overzicht van het bestaande erfgoed – materieel en immaterieel - en een bibliografie.

Het 'Hageland' is een oude naam. In 1528 werd hij al gebruikt, voor een niet erg precies afgebakend gebied in het hertogdom Brabant. De term betekende 'gebied begroeid met kreupelhout': hij sloeg op het enige overblijvende bosrijke gebied in het hertogdom na de middeleeuwse ontginningen. Op een precieze afbakening is het lang wachten. Vliebergh heeft het in het begin van de twintigste eeuw over een 'tussenstreek': tussen de Kempen en Haspengouw, en tussen Leuven, Tienen, Diest en Aarschot. Omdat het zo'n arm gebied was, gaat hij verder, liet iedere ondervraagde de streek liever een dorp verderop beginnen.

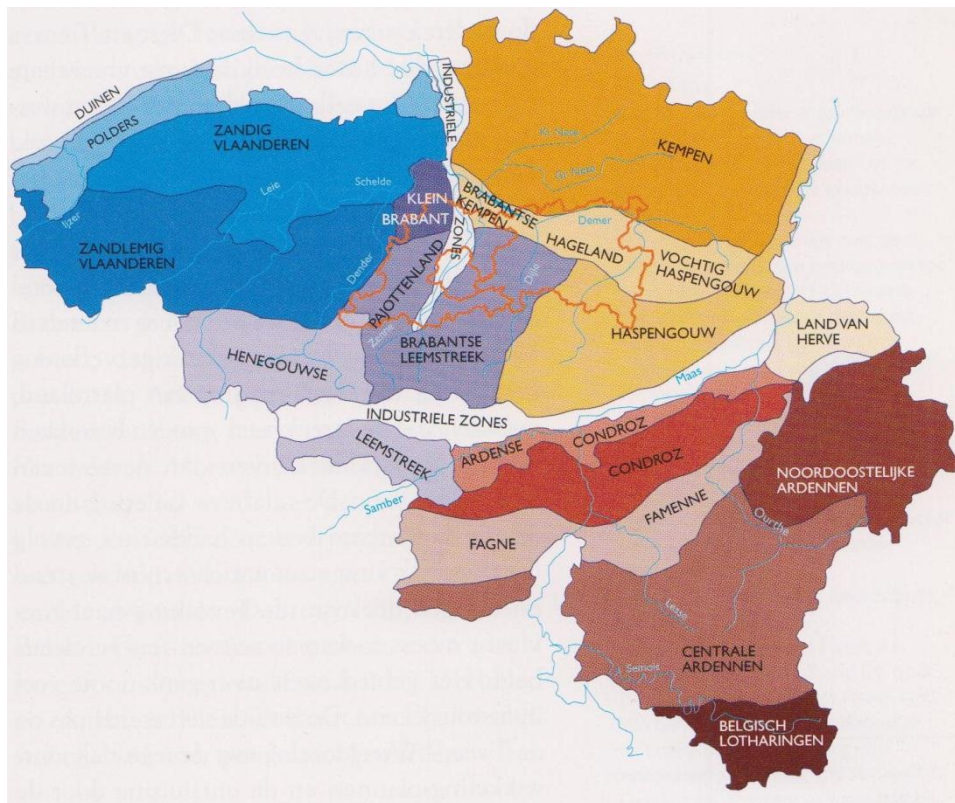
'Op de vraag: 'Zijn we hier in het Hageland?' zal men dikwijls antwoorden: 'Het Hageland begint maar in de gemeente verder op'. En neemt ge daar weer inlichtingen, gewoonlijk zal men u zeggen: 'niet hier zijn we in Hageland, maar ginder verder'. En zoo zoudt ge maar voortgaan en bijna erdoor zijn'.⁴

Sinds 1990 is de toeristische regio Hageland duidelijk afgebakend. Twintig gemeenten maken er deel van uit. Dat zijn – in alfabetische volgorde – Aarschot, Begijnendijk, Bekkevoort, Bierbeek, Boutersem, Diest, Geetbets, Glabbeek, Hoegaarden, Holsbeek, Kortenaken, Landen, Linter, Lubbeek, Rotselaar, Scherpenheuvel-Zichem, Tielt-Winge, Tienen, Tremelo en Zoutleeuw.⁵ Van dat Hageland wordt in dit onderzoeksrapport uit gegaan. Landschappelijk is het een zeer verscheiden gebied. Van noord naar zuid volgen arme zandgronden met naaldbossen ten noorden van de Demer, de Demervallei, zandsteenheuvels, glooiende heuvels tussen Velpe en Gete en ten slotte het vruchtbare lemige plateau van Vlaams-Brabants Haspengouw elkaar op. Die verscheidenheid is van invloed op de arbeidsmigratie. Precies de ondergrond maakte arbeidsmigratie meer of minder nodig. Maar,

⁴ Vliebergh, *Hageland*, p. 14.

⁵ 'Omgevingsanalyse', in: *Cultureel-erfgoedbeleidsplan*, p. 10. Begijnendijk, Geetbets, Kortenaken, Lubbeek en Tienen maken geen deel uit van de projectvereniging Erfgoedregio Hageland die de opdracht gaf voor deze studie.

zoals uit het vervolg zal blijken, zijn er voldoende rode draden om één verhaal over arbeidsmigratie in het Hageland te rechtvaardigen.

Ill. 1 – De geografische streken in het Hageland. Kaart overgenomen uit: Maarten Van Dijk en Wim Peeters, 'Algemene karakterschets van Vlaams-Brabant', in: Jan de Maeyer en Peter Heyrman ed., *Geuren en kleuren. Een sociale en economische geschiedenis van Vlaams-Brabant, 19de en 20ste eeuw* (Leuven 2001), p. 25.

De Hagelandse arbeidsmigratie werd al eerder bestudeerd. De oudste studie gaat terug tot 1914, met het eerder genoemde boek van Vliiebergh. Maar met name de publicatie van Evrard Mattheus en Willy van Calster uit is bijzonder uitgebreid en gedetailleerd. Het boek is een dankbare bron geweest voor dit onderzoek. De studies van Bert Woestenborghs (1993) en Dirk Musschoot (2008) handelen hoofdzakelijk over seizoenarbeid in Oost- en West-Vlaanderen, maar raken ook het Hageland aan. Het Oost- en Westvlaamse verhaal loopt trouwens deels gelijk met het verhaal van het Hageland. Dit rapport integreert verder inzichten en getuigenissen uit verschillende heemkundige publicaties, uit licentiaatsverhandelingen en uit archieven. Bovendien kijkt dit rapport ook naar de hedendaagse seizoenarbeid in het Hageland. De Hagelandse arbeidsemigratie en –immigratie werden nog niet eerder aan elkaar gekoppeld.

1 Achtergronden.

Sociaal-economische geschiedenis van het Hageland 1850-2010

Op anderhalve eeuw tijd veranderde veel in het Hageland. Algemene ontwikkelingen in de landbouw en – vanaf het midden van de twintigste eeuw – steun van Belgische en Europese overheden zorgden voor ontwikkelingen ten goede. Het werd makkelijker en beter leven in het Hageland. Maar tegelijk bleef ook veel hetzelfde. Werkloosheids- en pendelcijfers bleven hoger liggen dan gemiddeld, lonen en werkgelegenheidscijfers bleven onder het Vlaamse en Belgische gemiddelde. Een overzicht.

1.1 De tweede helft van de negentiende eeuw

De tweede helft van de negentiende eeuw begon voorspoedig voor het Hageland. Na de misoogsten in de graan- en aardappelteelt van de jaren 1840 – die heel België en zelfs heel Europa troffen – en de hongersnood en epidemies die daarop volgden, herstelde de landbouw zich. Dat herstel verliep voorzichtig. Er bleef schaarste heersen, ook omdat de bevolking steeg. Dat resulteerde in hoge prijzen, met name voor tarwe. Van die prijsstijging profiteerde het Hageland. De arme gronden lieten er niet veel teelten toe, maar tarwe gedeelde enigszins. En die bracht na de crisis meer op dan tevoren. Vliebergh zag de Hagelandse hoeves groeien en de boeren meer en duurder land dan tevoren aankopen. In Tienen zongen de liedjeszangers op de markt in het midden van de negentiende eeuw dat ‘de boeren heren werden’ die zelfs boter kochten.⁶

De voorspoed was gebouwd op onvaste fundamenten. Hij was bijvoorbeeld niet het resultaat van toegenomen opbrengsten. Nergens in België groeiden de akkerbouwrendementen tussen 1846 en 1880.⁷ De Belgische landbouwsector, die in de eerste eeuwhelft nog op internationale belangstelling en bewondering had kunnen rekenen, was na de crisis op zijn grenzen gestoten. Haast alle beschikbare land was in gebruik genomen – zeker na het overheidsbesluit van 1847 om woeste gronden te ontginnen - en de bevolking bleef stijgen. Tussen 1830 en 1930 verdubbelde ze. De veestapel uitbreiden om zo meer mest te hebben en de gronden meer te doen opbrengen, ging niet. Er kon geen extra grond naar vee gaan, want dan zou meteen het uiterst preciaire evenwicht tussen bevolking en voedsel verdwijnen.

De voorspoed bleef dan ook niet duren. Voor 100 kilo tarwe kreeg een Hagelandse boer in 1850 tussen 30 en 40 frank. Vanaf 1877 was dat nog 15 of 16 frank.⁸ België voerde – precies omdat de binnenlandse productie niet meer kon stijgen – steeds meer graan in uit buurlanden, maar ook uit de Verenigde Staten. Het was die import die zorgde voor sterk dalende prijzen. Het einde van de hoge tarweprijs betekende voor het Hageland helaas geen herstel van de toestand van voor de crisis, zoals dat in de meeste andere regio’s wel het geval was. Het werd slechter dan tevoren. De voorspoed had de boeren overmoedig gemaakt. Boeren-eigenaars hadden gronden bijgekocht met zware hypotheek in de veronderstelling dat de tarweprijs hoog zou blijven en de hypotheek zo snel

⁶ Vliebergh, *Hageland*, p. 128.

⁷ Maarten van Dijck en Leen van Molle, ‘Arme en rijke boeren. Landbouw en platteland in een wijde cirkel rond de hoofdstad (1880-1950)’, in: De Maeyer en Heyrman, *Geuren en kleuren*, p. 103.

⁸ Vliebergh, *Hageland*, p. 128.

afgeschreven zou zijn. Zij konden vaak niet anders dan hun gronden opnieuw verkopen. Steevast was dat met verlies. De vele landarbeiders die aan de slag waren kunnen gaan op de grotere boerderijen, werden prompt weer ontslagen. Het Hageland beleefde vanaf het derde kwart van de negentiende eeuw een crisis na de crisis. Veel buffers om die crisis te boven te komen, waren er niet. Hagelandse boeren hadden doorgaans weinig vee. Vee diende voor mestproductie, voor trekkracht om het veld te bewerken en voor vlees en melkproducten voor eigen gebruik. Maar vee, of van vee afgeleide producten dienden niet als koopwaar. Veel vee was trouwens niet in eigendom van de boeren. Koeien waren doorgaans huurkoeien en de eigenaars deinsden er niet voor terug woekerwinsten te maken op de rug van de arme Hagelandse boeren. Intresten van 40% per jaar waren geen uitzondering.⁹ Ook in moesteelt schulde nauwelijks heil. Groenten werden weinig geteeld, boomgaarden waren er wel. In een goed appelaar konden boeren die grond huurden, met de opbrengst van hun appelverkoop de jaarhuur betalen. Maar echt heil zagen velen alleen nog in tijdelijk of definitief wegtrekken.

Op zich was het Hageland geen uitzondering met zijn beperkte marktgerichtheid. In heel België was de landbouw tot het einde van de negentiende eeuw een overlevingslandbouw en geen marktlandbouw. De voorspoed was uitzonderlijk geweest. Maar voor alle duidelijkheid: de voorspoed was niet alleen tijdelijk geweest, maar ook zeer relatief. De hoeves waren inderdaad gegroeid ten opzichte van de eerste eeuwhelft, maar ze bleven in verhouding met andere landbouwregio's klein omdat de streek dichtbevolkt was. Een grote hoeve had 30 hectaren grond, en zo waren er weinig. Kort na de eeuwwisseling waren de grootste hoeves te vinden in het Zuid-Oosten van de regio, met Glabbeek als uitschieter. Daar telde Vliebergh vijf hoeves met een oppervlakte die groter was dan 40 hectaren.¹⁰ De meeste boerengezinnen moesten het stellen met 2 à 3 hectaren grond, die lang niet altijd in eigen bezit was. De grond bleef ook van povere kwaliteit, met name in het Noord-Westen. Stalmest en kalk die Hagelandse boeren haalden in Waals-Brabant, boden weinig soelaas.

Vliebergh zag in de 'crisis na de crisis' een verklaring voor het 'Hagelandse gedrag' dat hij onderscheidde. De armoede maakte de Hagelanders ruw. Dat maakte hij op uit de taal die ze gebruikten: die kwam hard over en was doorspekt met 'halve vloekwoorden'. Het werk in den vreemde kwam de zedelijkheid niet ten goede. Veel drank, veel vertier – onder andere verboden hanengevechten – en veel gedwongen huwelijken en onwettige geboorten waren er het resultaat van. Vliebergh staafde zijn oordeel met de antwoorden op een bevraging die in 1913 was gehouden onder Belgische onderwijzers. Heel wat Hagelandse onderwijzers haalden daarin een 'laag eergevoel, vooral bij de vrouwen' aan.¹¹ Weinig kinderen gingen trouwens ook een heel jaar naar school in het laatste kwart van de negentiende eeuw, ging hij voort. 's Winters viel het mee, maar zodra er werk was op het land, werden de kinderen daar ingeschakeld. Om alles eruit te halen wat erin zat. De armoede had ten slotte ook gevolgen voor de gezondheid, beklemtoonde Vliebergh. De waterleiding bereikte niet alle dorpen en waterputten waren vaak slecht aangelegd. En dat zorgde voor de

⁹ Vliebergh, *Hageland*, p.144.

¹⁰ Vliebergh, *Hageland*, p. 130.

¹¹ Vliebergh, *Hageland*, p. 62.

verspreiding van ziektes zoals buiktyfus. Het Hageland was een streek van ‘ongenoegezame ontwikkeling’, vatte hij samen.¹²

Ill. 2 – Een typisch Hagelands landschap, in de buurt van Wezemaal: kleine hoeves, kleine akkers. In de achtergrond zicht op de Wijngaardberg. Foto 1905, Jean Massart. Collectie CAG.

1.2 De eerste helft van de twintigste eeuw

1880 geldt algemeen als het jaar van een kentering in de Belgische landbouw. Toen werd een moderniseringsproces ingezet dat rond 1950 voltooid zou zijn. Het resultaat van dat proces was een marktlandbouw en niet langer een traditionele landbouw. Vier ontwikkelingen maakten die evolutie mogelijk. Om te beginnen zorgden ontwikkelingen in de wetenschappen en de tweede industriële revolutie voor betere machines, voor meer inzicht in het verloop van teelten en voor kunstmest. Dat alles kwam de opbrengsten ten goede. De massale graanimport dwong de boeren vervolgens zich te heroriënteren naar veeteelt of tuinbouw. Gronden die tevoren hadden gediend voor graanteelt, werden omgezet in weiden, in akkers voor veevoeders of in moesakkers. Groenten, fruit en bloemen vonden in de groeiende stedelijke burgerij gretige afnemers. Ten derde ontwikkelden zich naast de eigenlijke landbouwbedrijven steeds meer toeleveringsbedrijven: bedrijven die zich specialiseerden in de productie van meststoffen of – alweer – veevoeders. Zo konden boeren die producten aankopen in plaats van ze zelf te moeten produceren. Ten slotte evolueerden de transport- en

¹² Vliebergh, *Hageland*, p. 73.

communicatiemiddelen. Steenwegen, kanalen, trams, treinen en gemotoriseerd vervoer maakten de afstand tussen stad en platteland figuurlijk kleiner dan tevoren. En kennis, arbeid, grondstoffen en afgewerkte producten circuleerden sneller en verder.

Uiteraard werd in 1880 niet alles plots anders. Het was een langzaam proces dat werd in gang gezet. De overgangsfase bracht ook zeker niet alleen een rooskleurig verhaal. De verschillende vernieuwingen zorgden bijvoorbeeld voor een groeiende kloof tussen arme en rijke boeren en arme en rijke regio's. En de afhankelijkheid van import uit het buitenland voor graan, en van binnen- en buitenlandse toeleveranciers voor zaden, meststoffen en veevoeders maakte boeren kwetsbaar. Twee wereldoorlogen in de eerste helft van de twintigste eeuw toonden dat pijnlijk duidelijk aan. Al waren dan weer net de boeren tijdens de oorlogen beter af dan veel andere mensen: zij konden voorzien in hun eigen voedsel en op de zwarte markt waren boerderijproducten zeer gegeerd. De overgangsfase was een tijd van uitersten.

Het Hageland ging mee de weg op van de vernieuwing. Vliebergh gewaagde van 'grootlijkse veranderingen' sinds 1890. Dat waren hoofdzakelijk veranderingen in de aard van de teelten. Boomgaarden waren er al langer in het Hageland, maar nu zag Vliebergh ze haast bij iedere hoeve. De appeloogst diende ook uitdrukkelijk voor verkoop: vroege soorten werden verkocht aan handelaars uit Sint-Truiden, latere soorten vertrokken per spoor naar verderaf gelegen regio's. Ook aardappelen en bieten werden meer dan tevoren geteeld. Bekkevoortse aardappelen verwierven faam in de omtrek en bieten deden het goed op de oostelijke, bijna Haspengouwse Hagelandse akkers. Voor Vliebergh mocht de moestelt nog verder uitbreiden. Asperges, witloof en zeker erwten – drie teelten waarmee wel wat werd geëxperimenteerd - zouden het zijns inziens zeker niet slecht doen. Bovendien steeg de vraag naar groenten: voor vers gebruik of in conserven zoals die werden vervaardigd in de conservenfabrieken van Marie Thumas in Leuven en La Corbeille in Wespelaar.

Ook in vee werd meer geïnvesteerd dan tevoren. Heel wat Hagelandse boeren legden zich toe op de paardenkweek en –handel. Hagelandse paarden waren nauwelijks van Brabantse te onderscheiden, wist Vliebergh. Dankzij het bestaan van landbouwspar- en leenkassen konden ook steeds meer Hagelandse boeren koeien in eigen bezit krijgen.

'Zoo hebben wij te Rillaar [in 1896] een neerstigen kleinen landbouwer gevonden, met name L. Serré, die reeds in de dertig jaar twee huurkoeien in zijnen stal had, en er nooit toe gekomen was zijn dieren in eigendom te bezitten. Gedurende zoovele jaren had hij met vrouw en kinderen menigen druppel zweet gestort om andermans kapitaal te vermeerderen, zonder zelf vooruit te kunnen komen. Door het aandringen van den edelmoedigen voorzitter der Raiffeisenkas aldaar, ontleent hij geld aan de Spar- en Leengilde om twee koeien te koopen en zoo komt hij met een kleine jaarlijkse afkortingen van 50 franken op zeven jaar in volle bezit van zijn vee.'¹³

Ook de koeien dienden om te kweken. De kalveren werden twaalf weken vetgemest en dan verkocht aan de slachthuizen van – vooral – Brussel en Ans bij Luik. Per tram werden ze naar Verrijk vervoerd,

¹³Jacob Ferdinand Mellaerts, 'Veewoeker in het arrondissement Leuven', in: *De Boer* (maart 1896), z.p. Mellaerts was één van de stichters van de Boerenbond.

vandaaruit gingen ze per trein naar hun eindbestemming. Varkens trof Vliebergh op iedere boerderij. Die werden gekweekt voor de verkoop, maar ook voor eigen gebruik. Een varken vroeg weinig: weinig ruimte, weinig kwalitatieve voeding, kortom weinig investeringen. In heel Vlaams-Brabant nam het aantal varkens tussen 1890 en 1910 toe met 128%.¹⁴

Het mag niet verbazen dat de toegenomen veeteelt zorgde voor een groter weide-areaal dan tevoren. Die weides dienden zowel om het vee te laten te grazen als om hooi te oogsten, dat – alweer – kon worden verkocht. Meer vee betekende ook meer mest en die stalmest in combinatie met een hoger verbruik van kunstmest kwam de rendementen in de moestelt en de akkerteelt ten goede. Want al evolueerden veel boeren in de richting van minder graanteelt: tarwe, rogge en gerst bleven prominent aanwezig op de meeste Hagelandse akkers. Te prominent, herhaalde Vliebergh.¹⁵

landgebruik	hoeve Geetbets	hoeve Rillaar	hoeve Kerkom
tot. oppervlakte	9 ha	3 ha	5 ha
tarwe	1 ha	1 ha	1 ha
rogge	1.5 ha		2 ha
haver	1.5 ha	0.32 ha	0.5 ha
gerst		0.5 ha	
bieten	1 ha	0.15 ha	0.5 ha
aardappelen	1.5 ha	0.5 ha	0.5 ha
klaver	1	0.32 ha	0.5 ha
weide	1.5 à 2 ha		

Fig. 1 – Voorbeeldcijfers uit Vliebergh, *Hageland*, p. 134. Een groot gedeelte van de – beperkte – te betalen oppervlakte werd ingenomen door graanteelt. Het was zelfs zo dat hoe kleiner de te betalen oppervlakte was, hoe groter het aandeel was dat de graanteelt innam.

De grootse veranderingen maakten van het Hageland geen welvarende streek. Ook niet nadat ze, na de Eerste Wereldoorlog – en dus nadat Vliebergh schreef - in een sneller tempo dan voordien werden doorgevoerd. Tijdens de oorlog werd zwaar gevochten aan de Gete en in de regio van Rotselaar en Werchter. Aarschot en Leuven werden gebombardeerd en hielden er de status van martelaarsstad aan over. Het herstel duurde tot de jaren twintig. Vanaf dan verschenen perzikboomgaarden op de zuidelijke Hagelandse hellingen, en op de noordelijke zandgronden intensiverde de teelt van asperges en aardbeien.¹⁶ Maar tot de jaren vijftig bleef het Hageland een streek van kleine, gemengde landbouwbedrijfjes die niet genoeg opbrachten om te overleven en met vooral gronden in pacht en weinig in eigendom. Arbeid buiten de regio bleef noodzakelijk. Wallonië – vooral de Waalse landbouw, maar steeds meer ook de Waalse industrie – bleef de voornaamste plaats van bestemming. De boer uit Gelrode die Maarten van Dijck en Leen van Molle beschrijven,

¹⁴ Van Dijck en Van Molle, 'Arme en rijke boeren', p. 117.

¹⁵ Vliebergh, *Hageland*, p. 134.

¹⁶ Minnen, 'Beknopte historiek', p. 9.

bleef het prototype voor veel Hagelanders.¹⁷ Hij had tien kinderen, was eigenaar van 10 aren grond en één koe. Hij pachtte nog 1,3 hectare bij en huurde een tweede koe. Hij werkte als dagloner en seizoenarbeider in Wallonië. Ongeveer de helft van het gezinsinkomen kwam uit de verkoop van haver, stro, hooi, boter, kippen en eieren, twee varkens en een kalf. De andere helft kwam uit de loonarbeid en de verkoop van wilgentenen.

De voornaamste verklaring voor de moeilijke situatie bleef liggen in de minderwaardige grondkwaliteit in grote delen van het Hageland, de hoge bevolkingsdichtheid en de kleine bedrijfjes. Kleine percelen maakten machinegebruik moeilijker. Maar intussen speelde nog meer. Het Hageland industrialiseerde nauwelijks tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw. Ook de ontwikkeling van de tertiaire sector ging traag. Waar die sectoren zich wel ontwikkelden, boden ze kansen op werk. Niet zo in het Hageland.

	aantal bedrijven	bedienden	arbeiders	TOTAAL	% totale bevolking
Leuven	4034	4665	7853	12518	12
Hageland	2281	2396	2276	4762	5
Haspengouw	1311	1528	3568	5096	10

Fig. 2 – Aantal werknemers in de industrie per regio in 1896. Bron: industrietelling oktober 1896. Naar: Heyrman, 'Doorbraak', p. 156. In het Hageland was aan het einde van de negentiende eeuw slechts 5% van de totale bevolking actief in de secundaire of tertiaire sector.

België gold rond het midden van de negentiende eeuw als één van de belangrijkste Europese industriële naties. De staal- en steenkoolindustrie in Wallonië en de textielnijverheid in Gent waren voorbeelden voor heel wat andere landen. Maar uit die opsomming mag meteen blijken dat niet heel België was geïndustrialiseerd. Er waren industriële eilanden, vaak in en rond grote steden en langs belangrijke transportwegen. Die eilanden werden omringd door agrarisch gebied. De snelheid waarmee dat ommeland industrialiseerde, hing af van regio tot regio. Leuven, bijvoorbeeld, volgde eerder snel. Vooral aan de Vaartkom vestigde zich rond de eeuwwisseling heel wat industrie. Het Hageland bleef achter. Er waren weinig grondstoffen. De voornaamste industriële kern was Tienen, met zijn suikerfabrieken die in 1894 fuseerden tot de NV Tiense Suikerraffinaderij. Ook in Hoegaarden waren er enkele. Tienen en Hoegaarden telden bovendien enkele brouwerijen. Ook in Aarschot waren er enkele brouwerijen en wat kleinschalige, amper gemechaniseerde ledernijverheid. In Rotselaar en Lubbeek waren er stoommelkerijen: Lacsoons en Sint-Bernardus. Verder bleef er op heel wat plaatsen tot de Tweede Wereldoorlog huisnijverheid bestaan zoals in de negentiende eeuw: bezembinden (bijvoorbeeld in Schoonderbuken), mandenvlechten, klompen maken of latten zagen. Rijk werden de thuisarbeiders er niet van.

¹⁷ Van Dijck en Van Molle, 'Arme en rijke boeren', p. 107.

	transport	handel	bank	horeca	TOTAAL
Leuven	2091	5511	285	4062	14414
Hageland	652	2472	216	2293	6987
Haspengouw	1237	1892	100	1703	5910

Fig. 3 – Werkgelegenheid in de dienstensector in 1910. Naar: Heyrman, 'Doorbraak', p. 163. In absolute cijfers nam de werkgelegenheid in de dienstensector toe in het begin van de twintigste eeuw. De groei was bovendien sterker in het Hageland dan in Haspengouw.

	grondstoffen	industrie & bouw	diensten	TOTAAL
Leuven	71	22873	8340	31284
Hageland	2000	8576	3920	14496
Haspengouw	258	7109	3185	10552

Fig. 4 – Werkgelegenheid in industrie en dienstensector in 1930. Naar: Heyrman, 'Doorbraak', p. 170. Tegen 1930 veranderden de verhoudingen. De voornaamste tewerkstellingssector bleef de landbouwsector. De industrie kwam op de tweede plaats, de dienstensector op de derde.

De beperkte industrialisatie en de al even beperkte ontwikkeling van de handel en dienstensector die daarmee verband hield, maakte dat Hagelanders niet alleen moesten pendelen voor aanvullend werk in de landbouw, maar ook voor werk in fabrieken en diensten. Die pendel werd vereenvoudigd doordat het Hageland naar vroeg twintigste-eeuwse normen goed ontsloten was. Meerdere spoorlijnen liepen (deels) door het Hageland. De voornaamste waren Mechelen-Leuven-Tienen (1837), Leuven-Luik (1845) en Leuven-Aarschot (1863), met een uitbreiding naar Diest in 1865. Tegen het einde van de negentiende eeuw was dat spoornetwerk uitgebreid met een tramnetwerk, zodat de treinstations sneller te bereiken waren. In het Hageland reden trams van Leuven over Diest naar Beringen, van Scherpenheuvel over Zichem naar Turnhout en van Tienen over Aarschot naar Westerlo.¹⁸ Historici als Van Dijck en Van Molle merken terecht op dat de goede ontsluiting misschien wel vooral nadelige gevolgen heeft gehad. Als het Hageland minder goed ontsloten zou zijn geweest, zouden veel boeren allicht hebben gekozen voor definitieve emigratie in plaats van voor de zware seizoen- en pendelarbeid.¹⁹ Want de 'goede ontsluiting' verhinderde niet dat de pendel, of het nu voor een dag, een week of een langere periode was, vaak meer dan drie uur heen en terug in beslag nam. Vanaf de jaren zestig werd een dergelijk lange pendeltijd in sociologische literatuur omschreven als 'sociaal onverantwoord'. Niet alleen de pendeltijd was trouwens onverantwoord: de pendelende seizoenarbeiders waren steevast de eersten om een crisis, zoals die in de jaren dertig, te voelen aankomen. Zij stonden als eersten op straat.

¹⁸ Peter Heyrman m.m.v. Wim Peeters, 'Doorbraak van de industriële samenleving (1850-1940)', in: De Maeyer en Heyrman ed., *Geuren en kleuren*, p. 141-142.

¹⁹ Van Dijck en Van Molle, 'Arme en rijke boeren', p. 111.

1.3 De tweede helft van de twintigste eeuw

De ‘grootse veranderingen’ waarover Vliebergh het aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog had gehad, herhaalden zich na de Tweede Wereldoorlog. Alleen ging het nu niet meer alleen om veranderingen in landbouwpraktijken, maar ook om sociaal-economische veranderingen. Zoals uit hoofdstuk 4 zal blijken, gingen zowel de overheid als de christelijke vakbond zich vanaf de late jaren veertig het lot van de seizoenarbeiders aantrekken. Intussen ging de vernieuwing in de landbouwpraktijken die was ingezet rond de eeuwwisseling, voort. De steeds verder gaande mechanisering luidde rond de jaren zestig het einde in van de landbouwseizoenarbeid. Maar het einde van de seizoenarbeid zou het Hageland voor grote problemen hebben gesteld als tegen die tijd de overheid het Hageland niet zou hebben erkend als ‘testgebied’.

Het was CVP-premier Gaston Eyskens die in 1958 – naar Nederlands voorbeeld - het concept ‘regionaal economische politiek’ lanceerde. Een regiospecifiek economisch beleid, met extra investeringen, zou helpen om economisch zwakke streken te versterken. Onder dat ‘versterken’ werd hoofdzakelijk ‘industrialiseren’ begrepen. Het Hageland, en preciezer de regio Hageland-Zuiderkempen, werd samen met de Borinage uitgekozen als testgebied. De redenen waarom het Hageland mocht instappen in de test, vatten de Hagelandse voorgeschiedenis kernachtig samen. Het ging om een combinatie van een hoge structurele werkloosheid, een gebrekkige ontsluiting langs weg en water (niet langs het spoor), een zeer beperkte industrialisering, een loonpeil dat lager was dan gemiddeld, een meer dan gemiddeld aantal landbouwseizoenarbeiders (meer dan een kwart van het rijkscontingent), een sterk agrarisch karakter maar met vooral veel kleine bedrijfjes en een weinig beweeglijke economische structuur.²⁰ Een werkgroep ontwikkelde, nog in 1958, een programma uit met vier speerpunten. Het overheidsgeld zou gaan naar de uitbreiding van scholingsmogelijkheden voor arbeiders, naar industrieterreinen voor werk in eigen streek, naar de verbetering van de agrarische infrastructuur met de ontwikkeling van een proeftuin en een onderzoekscentrum voor fruitteelt en naar de ‘equiperings van het gebied’. Onder dat laatste werd de uitbreiding van het waterdistributienet, de verbetering en uitbreiding van het wegennet en woningbouw verstaan.²¹

In oktober 1959 bracht de werkgroep voor het eerst verslag uit.²² Met de uitbouw van een industrieterrein in Aarschot was begonnen, heel wat Hagelandse wegen waren al hersteld en/of verbreed, voor andere projecten waren aanbestedingen uitgeschreven. In juli 1959 was de Tuinbouwstichting Zuiderkempen-Hageland opgericht. Die zou ‘de tuinbouw in de ruimste zin van het woord bevorderen’. In Rillaar werd een proeftuin gepland. De Demer zou worden aangepakt, moerassige gronden zouden worden drooggelegd en de mogelijkheden van ruilverkaveling, om zo grotere, beter bewerkbare akkers te verkrijgen, werden verkend. In Diest was een technische school en een handelsschool opgericht, in Aarschot alleen een technische school. De waterleidingswerken waren tegen oktober 1959 allemaal aanbesteed en de Nationale maatschappij voor Huisvesting had samen met de Nationale Maatschappij voor Kleine Landeigendom plannen voor de bouw van 400 woningen in het Hageland.

²⁰ Gaston Geens, *Het testgebied Hageland-Zuiderkempen* (Brussel z.d.), p. 22-23.

²¹ Geens, *Testgebied*, p. 25-27 en *De ontwikkeling van het testgebied Hageland-Zuiderkempen. Plannen en verwezenlijkingen* (Antwerpen 1959), p. 1.

²² *De ontwikkeling*, p. 1-13.

III. 3 – Rerum Novarumoptocht van het ACV in Leuven, ca. 1960. Het opschrift luidt: ‘Het Hageland met zijn meer dan 2000 seizoenarbeiders, honderden arbeiders die moeten werken ver van huis en jonge en levenskrachtige bevolking eist werk in eigen streek en gelijke behandeling inzake regionale politiek’. Collectie KADOC – KU Leuven.

De erkenning van het Hageland als testgebied was het begin van een lange periode – die tot vandaag doorloopt – van extra subsidiëring voor het Hageland. De test van 1959 werd positief beoordeeld en in een expansiewet van eind 1959 werd het Hageland officieel tot ontwikkelingsgebied uitgeroepen. Een reconversiewet uit 1966 breidde het Hagelandse steungebied verder uit en voorzag in de uitbouw van bijkomende industrieterreinen in Tienen, Diest en Landen. Ook het fruitareaal werd verder uitgebreid. Het bedroeg in 1970 3250 hectare, wat overeenkwam met meer dan 10% van de totale betaalde oppervlakte.²³ In de loop van de jaren zeventig volgden nog drie reconversiewetten. De aanleg van de E 314/ A 2 autosnelweg tussen 1979 en 1982 was er een gevolg van. In 1982 besliste ook Europa om 11 Hagelandse gemeenten als ontwikkelingsgebied te erkennen voor een periode van drie jaar, tot 1985. De Kempen, de Westhoek en Limburg waren andere impulsgebieden. Ongeveer tegelijkertijd werden de Hagelandse industriezones erkend als T-zone, hetgeen opnieuw extra subsidies opleverde. Die erkenning kwam voor het eerst van de Vlaamse regering, toen nog Vlaamse Executieve geheten. Sinds 1976 kwam ook steun uit lokale hoek: Opbouwwerk Interleuven bekommerde zich om de economische ontwikkeling van het arrondissement Leuven en in het bijzonder het Hageland.

²³ Jozef Devos, *Het Hageland. Regionaal-economische aspecten van een probleemgebied* (Licentiaatsverhandeling KU Leuven 1974), p. 132 en Bernadette Coeckelberghs, *Fruittelst in het Hageland* (Licentiaatsverhandeling KU Leuven 1982), p. 20.

Het wegvallen van de EU-steun in 1985 leidde tot groot protest, met name in ACV-middens. Onder de slogan 'Het Hageland is de werkloosheid en de verwaarlozing beu!!!' werd op 3 mei 1986 een actiedag gehouden in Diest.²⁴ Die uitspraak klonk, in het licht van de jarenlange subsidiëring, behoorlijk cru. Maar tegelijk viel zij te begrijpen: de vele subsidies hadden namelijk weinig effect gehad. Of alvast niet de verwachte effecten. De werkloosheidscijfers hadden tot 1980 een positieve evolutie gekend, maar waren toch hoger blijven liggen dan gemiddeld. En sinds 1980 stegen ze opnieuw. Met name de jeugdwerkloosheidsgraad sprong in het oog. De werkgelegenheidsgraad lag dan weer lager dan gemiddeld, met hogere dan gemiddelde pendelcijfers tot gevolg. Tot slot lagen de lonen onder het Vlaamse en Belgische gemiddelde. Het Hageland, en zeker de noordoostelijke gemeenten, bleef gevangen in de zogeheten 'fatale kringloop'. Weinig aangepaste opleiding maakte arbeidskrachten weinig aantrekkelijk voor nieuwe bedrijven. Het wegblijven van die nieuwe bedrijven leidde tot een tekort op de arbeidsbalans met pendel en werkloosheid tot gevolg. Die hele situatie maakte dat de mensen geen grootse verwachtingen koesterden en hun opleidingsniveau niet probeerden te verhogen.²⁵ Dat de bevolking in sneltempo verouderde, droeg niet bij aan het doorbreken van de kringloop.

enkele cijfers op een rijtje (1950-1985)	
scholingsgraad	in 1981 is 3,6% van de Hagelandse bevolking universitair geschoold (8,4% in Brabant) ²⁶
tewerkstellingscoëfficiënt	bedraagt 40% in 1984 ²⁷
pendel	stijgt van 36% in 1947 naar 54.6% in 1961 ²⁸
	in 1970 bedraagt de gemiddelde pendeltijd 2u. ²⁹
	in 1981 vindt 54,5% of 1 op 3 van de Hagelanders werk buiten de regio ³⁰
	in 1981 gaat de meeste pendel (48,1%) in westelijke richting (Brussel, Vilvoorde, Zaventem) ³¹
	3 op 5 pendelt of is werkloos in 1984 ³²
werkloosheid	in 1986 zijn er 25 keer meer werklozen dan in 1974
	de werkloosheidsgraad in het Hageland ligt in 1984 5% hoger dan in de rest van het arrondissement Leuven ³³
lonen	in 1974 bedraagt het gemiddeld jaarlijks inkomen in het Hageland 41 774 BEF (tov 44 300 in het arrondissement Leuven, 45 100 in Vlaanderen en 47 300 in België) ³⁴
	liggen in 1984 5,5% lager in het Hageland dan in Vlaanderen ³⁵

²⁴ KADOC, Archief De Groe. Map 62.

²⁵ *Hageland. Problemen, bakens, perspectieven* (Leuven 1984), ongepagineerde inleiding.

²⁶ *Hagelanders blijven pendelen. Pendelonderzoek in het Hageland* (Leuven 1988), p. 4.

²⁷ *Hageland*, p. 9.

²⁸ Marc Frederickx, *Migratie en pendel in het Hageland* (Licentiaatsverhandeling KU Leuven 1967), p. 89.

²⁹ *Hageland*, p. 15.

³⁰ *Hagelanders blijven pendelen*, p. 9.

³¹ *Hagelanders blijven pendelen*, p. 9.

³² *Hageland*, p. 9.

³³ *Hageland*, p. 17.

³⁴ Devos, *Hageland*, p. 209.

³⁵ *Hageland*, p. 27.

seizoenarbeid	2826 seizoenarbeiders in 1955
---------------	-------------------------------

gemeente	1970	1981	1986
Aarschot	25 406	26 168	25 936
Begijnendijk	7 150	7 722	7 889
Bekkevoort	5 744	5 399	5 342
Bierbeek	6 633	7 694	7 986
Boutersem	5 999	6 359	6 417
Diest	19 515	20 491	21 213
Geetbets	5 784	5 495	5 459
Glabbeek	4 815	4 767	4 807
Hoegaarden	5 837	5 545	5 539
Holsbeek	6 784	7 191	7 358
Kortenaken	7 909	7 593	7 410
Landen	14 081	14 081	14 143
Linter	6 771	6 568	6 529
Lubbeek	8 644	11 324	11 835
Rotselaar	9 730	11 092	11 733
Scherpenheuvel-Z.	20 233	20 638	20 344
Tielt-Winge	7 845	8 237	8 610
Tienen	33 286	32 620	32 051
Tremelo	8 682	10 158	10 557
Zoutleeuw	7 824	7 746	7 686

Fig. 5 – Bevolkingsevolutie in het Hageland (1970-1986). Naar: Frank De Roover ed., *Structuur en dynamiek van landelijke regio's in Vlaanderen: een studie van het Hageland, Zuid-Limburg en de Westhoek* (Leuven 1988), p. 24.

	1974		1980		1984	
	abs.	rel.	abs.	rel.	abs.	rel.
beroepsbevolking	82 906	100	94 369	100	95 656	100
tewerkstelling	37 867	45,7	37 703	40,0	36 658	38,3
arbeidsbalans	45 039	54,3	56 666	60,0	58 998	61,7
werkloosheid	454	0,5	7 931	8,4	12 940	13,5
pendelsaldo	44 588	53,8	48 735	51,6	46 058	48,2

Fig. 6 – Evolutie van de arbeidsbalans in het Hageland (1974-184). Naar: De Roover, *Structuur en dynamiek*, p. 42.

Het ACV-protest had effect.³⁶ In mei 1989 hervatte Europa zijn steun aan het Hageland. De regio – preciezer: 12 gemeenten uit de noordoost hoek - werd weliswaar niet opnieuw als ontwikkelingsgebied erkend, maar wel als plattelandszone. De middelen die ter beschikking werden

³⁶ 'Het Hageland' en 'EG Commissie erkent Hageland', in: KADOC, Archief De Groe, map 63.1 en 63.2.

gesteld voor plattelandszones kwamen uit Europese structuurfondsen. Ze lagen beduidend lager dan voor andere erkende probleemzones, maar anderzijds kon het geld voor zeer verscheiden initiatieven worden gebruikt. Zolang het ging om de 'ontwikkeling en diversificatie van de landbouw in de meest ruime zin van het woord' was er geen probleem. Industriële investeringen stopten, in ruil kwamen investeringen in de toeristische sector. De Vlaamse regering richtte meteen een werkgroep op – VESOC, Vlaams Economisch en Sociaal Overlegcomité – dat een programma voor subsidiëring zou uitwerken. Binnen VESOC verdedigde HESOC – het Hagelands Economisch en Sociaal Overlegcomité dat bestond sinds 1988 en waarin alle syndicale en patronale organisaties en politieke partijen waren vertegenwoordigd – de Hagelandse belangen. De toeristische insteek bleek nog duidelijker toen het Hageland in 1991 en voor een periode van twee jaar werd erkend als het eerste Belgische Leader-gebied. Leader staat voor 'Liaisons Entre Actions de Développement de l'Économie Rurale'. Met Europese steun werkten Plaatselijke Groepen, die een gebied vertegenwoordigden, aan de ontwikkeling van 'hun' plattelandsgebied.

De erkenning als impulsgebied, eerst door de Belgische en nadien door de Vlaamse regering, had nooit opgehouden te bestaan. Ook de evaluatie van de effecten ervan bleef daarom doorgaan. Die evaluatie leek in de vroege jaren negentig even gelaten als een decennium eerder of zelfs twee decennia. De problemen van opleiding, tewerkstelling, werkloosheid en lonen bleven bestaan.³⁷ Dezelfde oplossingen bleven gesuggereerd worden: betere ontsluiting, meer opleidingsmogelijkheden, promotie van fruitteelt (vooral aardbeien, klein- en steenfruit) en infrastructuurwerken inzake landinrichting. Toch werd – haast onzichtbaar en voorzichtig nog - een nieuwe richting ingeslagen. In lijn met het Europese ontwikkelingsplan ging ook de Vlaamse overheid met een Vlaamse Programmadocumenten voor Plattelandsontwikkeling inzetten op toerisme. Het Hageland was groen en landelijk, en het Hageland moest groen en landelijk blijven.³⁸ Voor het eerst sinds lang klonk een positief geluid over het Hageland. Het Hageland moest niet langer alleen allerlei vermijden. Het had ook troeven in handen. Het Hageland werd een merk. Die lijn zou steeds sterker worden aangezet, met name door het Vlaams-Brabantse provinciebestuur. Ook vandaag is het Hageland – met uitzondering vande drie stedelijke kernen Aarschot, Diest en Tienen - één van de tien Vlaamse Leader-gebieden (Hageland+ van 2007-2013). Zonder blind te zijn voor de (blijvende) problemen en zwaktes, werken de gemeenten, Hagelandse organisaties, de provincie, Vlaanderen en Europa samen aan een positieve plattelandsontwikkeling in het Hageland, met veel aandacht voor toerisme en erfgoed.³⁹

³⁷ Nog in 1989 lanceerde de Vlaamse regering in het Hageland een Weer Werk-actie: een meerjarenplan ter bestrijding van langdurige werkloosheid. Opnieuw: 'Het Hageland', in: KADOC, Archief De Groe, map 63.1.

³⁸ *Impulsgebied Hageland. Strategische streekstudie* (Tienen 1992).

³⁹ Voor meer informatie, de gedetailleerde ontwikkelingsstrategie en een overzicht van de projecten: www.hagelandplus.be. Zie ook: *Cultureel erfgoedbeleidsplan*, p. 10-30.

2 Trajecten en transport

De sociaal-economische situatie in het Hageland maakte het voor veel Hagelanders noodzakelijk elders te gaan werken. De arbeidstrajecten verschilden, zowel qua bestemming als qua duur. Sommige trajecten waren definitief, andere tijdelijk. Sommige waren typisch voor het Hageland, seizoenarbeid bijvoorbeeld. Andere trajecten, zoals het ‘moderne’ dagelijkse pendeltraject, werden dan weer overal afgelegd waar weinig plaatselijke werkgelegenheid was. Dit hoofdstuk licht drie typisch Hagelandse trajecten toe: definitieve emigratie, tijdelijke emigratie en tijdelijke immigratie. Dat zijn zowel trajecten uit het verleden als trajecten van vandaag. Ook de transportmiddelen die bij de verschillende trajecten werden en worden gebruikt, komen aan bod. De bestemming bepaalde het transportmiddel. En nieuwe transportmiddelen maakten nieuwe trajecten mogelijk.

2.1 Definitieve emigratie

Het Hageland was geen regio van veel definitieve emigratie: noch naar het buitenland, noch naar andere streken in België. Vliebergh had het al over ‘hoe men in het Hageland doorgaans zeer veel van zijn dorp houdt en er kost wat kost wil blijven wonen, ook al is er geene broodwinning’. De Hagelander ‘overdreef hierin’, voegde hij er fijntjes aan toe.⁴⁰ Maar er waren er die het toch aandurfd: helemaal naar de ‘Nieuwe Wereld’ of ‘gewoon’ naar Wallonië.

2.1.1 *Over de plas*

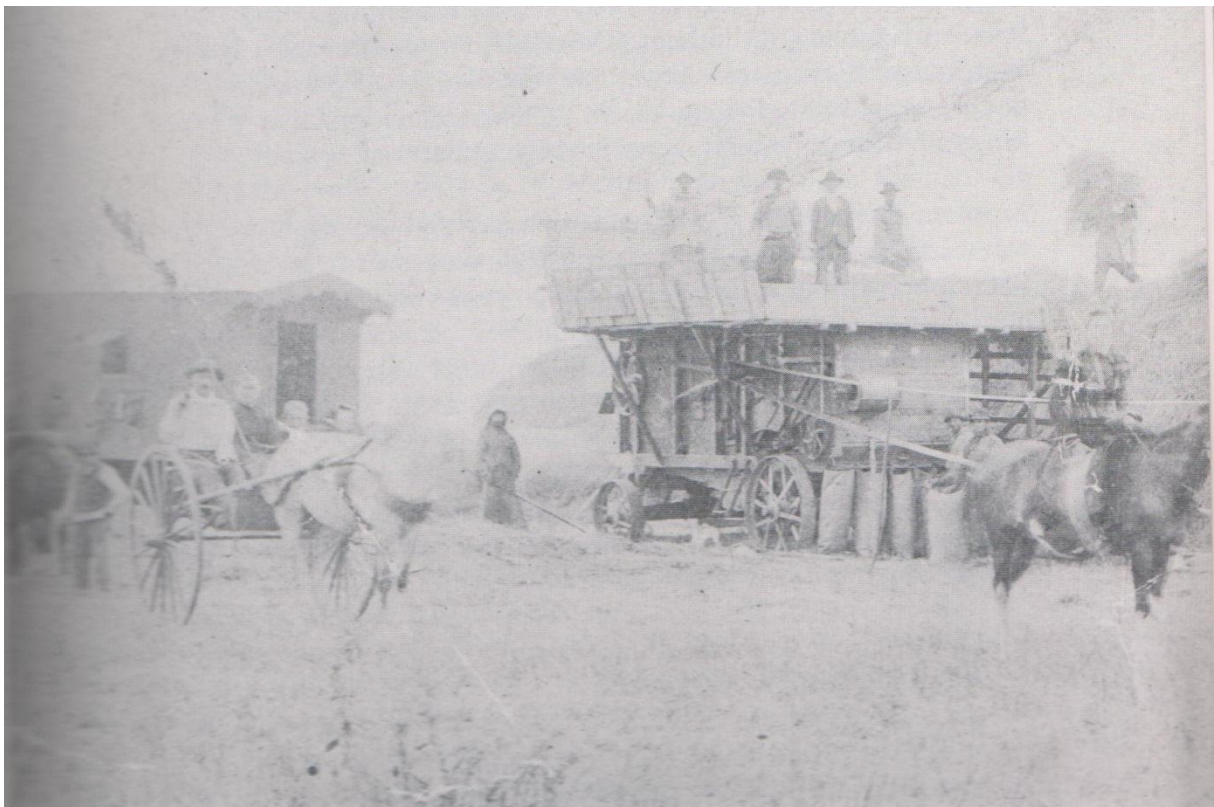
De Nieuwe Wereld was populair als emigratiebestemming aan het einde van de negentiende eeuw en tot 1960. De hoop leefde dat er daar een nieuw en beter leven te beginnen viel. Die nieuwe wereld was in de eerste plaats de Verenigde Staten, maar ook Canada en Argentinië. Niet toevallig waren dat drie landen die in België actief buitenlandse arbeidskrachten ronselden. Dat deden ze met advertenties in dag- en weekbladen, maar ook met emigratiekantoren in de grote steden. De belofte op goedkope of zelfs gratis grond en de garantie op werk, in landbouw of industrie, spraken zeer tot de verbeelding van wie leed onder de Belgische crisis. De Belgische overheid verspreide informatiebrochures. Maar het was vooral mond-aan-mond reclame die kandidaat-landverhuizers over de streep trok.⁴¹ ‘Kettingmigratie’ heet dat fenomeen.

In België maakten vooral Oost- en Westvlamingen de oversteek over de grote plas. Maar ondanks de Hagelandse honkvastheid kwam er een opgemerkte (zij het beperkte) kettingmigratie op gang richting Argentinië. In de periode tussen 1896 en 1914 vertrokken 27 personen uit Groot-Aarschot (Aarschot, Gelrode, Langdorp en Rillaar) via de haven van Antwerpen naar de streek van Cordoba.

⁴⁰ Vliebergh, *Hageland*, p. 168 en 57.

⁴¹ Dirk Musschoot, *Wij gaan naar Amerika. Vlaamse landverhuizers naar de nieuwe wereld 1850-1930* (Tielt 2002), p. 24-42. Voor de Belgische emigratie naar Canada zie o.a.: Joan Magee, *The Belgians in Ontario. A History* (Toronto 1987), Marc Journée, *Go West! Een verhaal van Vlaamse emigranten naar Canada* (Heule 2006) en Martina de Ridder, *Goudgele Virginia. Belgische immigranten in de Canadese tabaksstreek (1900-nu)* (Leuven 2008).

Ook vier Holsbekenaren vertrokken.⁴² Ze waren gemiddeld dertig. Dat was oud naar emigratienormen. Ze hadden – alweer gemiddeld – 330 frank mee als startkapitaal. Een arbeider verdiende in die tijd tussen de 2 en 4 frank per dag. Sommigen gingen voor het eerst, anderen waren er ook voor 1896 al geweest en keerden terug. Velen verwezen in het interview dat ze moesten afleggen bij emigratiecommissaris August Venesoen in de Antwerpse haven, dat ze gingen werken bij één van de Aarschotse gebroeders Camerlinckx. Die hadden zich al voor 1896 op verschillende plaatsen in het Argentijnse binnenland als landbouwer gevestigd. Ook de gebroeders Vandenpanhuysen hoorden, net als de Camerlinckxen, tot de vroege vertrekkers. Evrard Mattheus en Willy Van Calster vermeldden verder nog Bert Geyskens, Nicolas Bruynickx, Alfons Vos, Louis Willems, Emmanuël Mattheus en de families Jacobs, Gebruers en Peiten.⁴³

III. 4 – De Langdorpse families bij hun gezamenlijke dorsmachine in Colonia Friondo. Foto uit 1896. Collectie A. Peeters. Overgenomen uit Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 29.

Eens in Argentinië verloren de Hagelanders elkaar doorgaans niet uit het oog. Emmanuël Mattheus huwde er met Philomene Peiten. Na enkele jaren als landbouwer in Camilo Aldao, vestigden ze zich

⁴² Isabelle Vanhoutte, *Belgische emigranten naar Argentinië tussen 1896-1914. De migratiedynamiek onder de loep genomen* (Masterscriptie UGent 2009), p. 103-106. De periode 1896-1914 is goed gedocumenteerd. August Venesoen hield gedetailleerde rapporten bij van al wie emigreerde in de derde klasse. Die rapporten zijn intussen uitgegeven.

⁴³ Evrard Mattheus en Willy van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders* (Rillaar 1988), p. 30.

in Inrville. Daar baatten ze een soort ruilmagazijn uit: boeren brachten er graan en ruilden dat tegen zaaigoed, eten, wisselstukken voor machines of ijzerwaren. De families Gebruers-Meynckens, Van der Hoeven, Serneels en Hendrickx – allemaal uit Langdorp – vestigden zich in Colonia Friondo. Daar kochten ze samen een dorsmachine.

Het leven bleek niet altijd beter over de plas. Zeker de eerste jaren waren moeilijk. Ferdinand en Jozef de Keyser uit Rommelaar, een gehucht van Rillaar, verkochten hun boerderij in de jaren tachtig van de negentiende eeuw.⁴⁴ Met het geld van de verkoop reisden ze naar de Verenigde Staten. Ze kochten 25 hectare grond in Louisiana en timmerden er een houten huis. Het leven was hard. Van zodra ze genoeg geld hadden, wilden ze terugkeren. Dat was het plan dat ze na enkele maanden opvatten. Na enkele jaren was het geld er. Maar toen was de heimwee naar Rillaar verdwenen. Die heimwee verdween niet altijd. Niet zelden – geschat wordt in 10 tot 15% van de gevallen - keerden emigranten terug, vaak nog armer dan tevoren.⁴⁵

2.1.2 Naar Wallonië

Dezelfde honkvastheid die maakte dat het Hageland geen regio was met veel overzeese migratie, maakte dat het Hageland evenmin een regio was met veel definitieve migratie richting Wallonië. Nochtans was ook Wallonië aan het einde van de negentiende eeuw en vooral in de eerste helft van de twintigste eeuw voor veel Vlamingen een streek van belofte.⁴⁶ De industriële revolutie maakte dat er in de staalnijverheid en in de mijnen een grote nood was aan arbeiders, net op het ogenblik dat in Vlaanderen de crisis op haar hoogtepunt was. De vele arbeidsplaatsen in de industrie, die grotendeels door Walen zelf werden ingevuld, creëerden op hun beurt plaatsen in de landbouw. Waalse boeren zochten naast seizoenarbeiders, waarover verder meer, ook vast personeel. Dat vast personeel koos er doorgaans voor om zich, zeker als het uit Vlaanderen kwam, definitief in Wallonië te vestigen. In een latere fase namen zij soms de boerderij van hun vroegere baas over. Maar ook seizoenarbeiders beslisten soms om na enkele jaren pendelen definitief over de taalgrens te gaan wonen.

Het fenomeen van de definitieve migratie van Vlamingen naar Wallonië is relatief weinig onderzocht. Uit een soort van Vlaamse schaamte, vermoedt Pascal Verbeken. Het zouden herinneringen zijn aan een pijnlijke tijd, herinneringen die het hedendaagse zelfbeeld van het rijke Vlaanderen onderuit halen.⁴⁷ Hoe het ook zij, vast staat dat het niet eenvoudig is om uit de al beperkte literatuur veel specifiek voor het Hageland te filteren. Het algemene verhaal is er een van migratiegolven. Industrie-arbeiders weken het vroegst uit. Een eerste golf is te situeren tussen 1850 en 1860. Die eerste golf was rechtstreeks gerelateerd aan de crisis in de linnennijverheid en de mislukte aardappel- en graanoogsten in de late jaren 1840. Die crisis was het zwaarst te voelen in Oost- en West-Vlaanderen. Het waren dan ook vooral Oost- en Westvlamingen die toen vertrokken. De

⁴⁴ Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 31.

⁴⁵ Stad Antwerpen, *Vlamingrant. Over migratie van Vlamingen vroeger en nu* (Antwerpen 2012), p.67.

⁴⁶ Voor een algemeen kader: Guido Fonteyn, *Boerenpsalm. Vlaamse boeren in Wallonië* (Antwerpen 2006), Pascal Verbeken, *Arm Wallonië. Een reis door het beloofde land* (Antwerpen-Amsterdam 2007) en Idesbald Goddeeris en Roeland Hermans, *Vlaamse migranten in Wallonië 1850-2000* (Leuven 2012).

⁴⁷ Verbeken, *Arm Wallonië*, p. 16.

Hagelanders die vertrokken naar de Waalse industrie, gingen tijdens een tweede golf: tussen 1880 en 1914. Ze vestigden zich hoofdzakelijk in de streek van Charleroi. In het Rijksarchief van Bergen worden de arbeidersboekjes bewaard die de gemeente Gilly uitreikte tussen 1896 en 1914. Van de boekjes – een soort van registratiedocument voor arbeiders – die werden uitgereikt aan uitgeweken Vlamingen, behoorde 55,50% toe aan arbeiders die uit Vlaams-Brabant en dan vooral Aarschot kwamen.⁴⁸ Het ging vooral om mijnarbeiders. Michel Poulain en Michel Foulon telden in 1930 in Charleroi 12 324 inwoners die van geboorte afkomstig waren uit het arrondissement Leuven.⁴⁹ Dat was bijna 51 promille van de toenmalige totale Leuvense bevolking.

Na de industrie-arbeiders volgden de landbouwers. Ook zij gingen in twee golven.⁵⁰ Een eerste – grote – greep plaats in de late jaren dertig van de twintigste eeuw. Tevoren waren ook al boeren definitief gemigreerd, maar niet op systematische wijze. In de late jaren dertig vertrokken vooral Oost- en Westvlamingen. Sinds de Eerste Wereldoorlog emigreerden zij vooral naar Noord-Frankrijk. Daar was grote vraag naar boeren. De oorlog had er veel slachtoffers gemaakt en boeren die de oorlog wel hadden overleefd, emigreerden na de oorlog in grote getalen naar Canada. De Franse overheid stimuleerde de immigratie van Vlaamse boeren. Maar tegen de jaren dertig was de Franse nood gelenigd. Vlaamse boeren op zoek naar grond trokken daarom naar Wallonië. Een tweede golf kwam op gang na de Tweede Wereldoorlog en duurde tot de jaren zestig. Waals-Brabant was een populaire plaats van bestemming. Meer dan tevoren waren de emigranten nu Hagelanders, op zoek naar grotere en goedkopere percelen grond.⁵¹ Fernand Frison uit Tienen, bijvoorbeeld, groeide op op een boerderij van 8 hectare. In 1960 – hij was toen 38 – kon hij in de buurt van Amay een hoeve kopen met maar liefst 60 hectare grond.⁵² Meer dan eens waren Hagelandse boeren verbaasd over de machines die Waalse boeren gebruikten. Op de kleine lapjes grond die zij kenden van thuis, was soms een paard al onhandig.

Er waren verschillende manieren om een boerderij te vinden die vrijkwam: via een makelaar, via een krantenadvertentie, via mond-aan-mondreclame of via seizoenarbeid. Doorgaans waren de emigranten jonggehuwden. Ze vertrokken uit het Hageland op het ogenblik dat ze zich wilden settelen. Maar een andere groep was ouder: zij waren tussen de veertig en de vijftig. Hun oudste kinderen konden helpen in het bedrijf en zij hadden wat geld bijeen kunnen sparen.⁵³ Van de

⁴⁸ Yves Quairiaux, 'Migrants flamands en Wallonie avant 1914', in: *Actes de la Chaire Quételet 2005. Histoire de la population de la Belgique et de ses territoires* (Louvain-la-Neuve 2005), p. 342.

⁴⁹ Michel Poulain en Michel Foulon, 'L'immigration flamande en Wallonie: évaluation à l'aide d'un indicateur antroponymique', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XII (1981), 222.

⁵⁰ Katelijne de Bondt, *Vlaamse migranten in Wallonië: een sociologische benadering* (Licentiaatsverhandeling KU Leuven 1995), p. 52-53 en Matthias Cheyns en Yves Segers, 'Vlaamse boeren in Wallonië', in: Goddeeris en Hermans, *Vlaamse migranten*, p. 70-97.

⁵¹ Georges Braive, 'Fermiers et ouvriers agricoles saisonniers flamands en Brabant wallon (1930-1960) Témoignages', in: Gaston Braive, *Chemins d'histoire: offert en hommage au professeur Gaston Braive à l'occasion de son septantième anniversaire* (Genappe 2008), p. 255.

⁵² François Collet, *L'émigration des paysans flamands en Wallonie dans la région du Condroz et de la Famenne (1945-1965)* (Licentiaatsverhandeling UCL 1983), annex.

⁵³ De Bondt, *Vlaamse migranten*, 59-60.

Vlamingen die eind jaren zestig een landbouwbedrijf uitbaatten in Wallonië, had 16,3% roots in Vlaams-Brabant.⁵⁴

‘En 1946, cela a été une vraie invasion de Flamands. Tous les fermiers qui n’avaient pas de successeur ont arrêté. Cela fait que les Flamands s’ en sont donnés...’

‘Ce sont tous des Flamands, tous des Flamands. Quand ils font des réunions et tout cela, il n’y a presque plus de Wallons dans les fermes (...). On dit toujours: “Les Wallons se sont faits manger par les Flamands”’.⁵⁵

De Waalse reacties op de Vlaamse inwijking waren gemengd. Enerzijds leefde het besef dat het Waalse platteland ontvolkte – door industrie-arbeid en emigratie - en dat de immigranten dus nodig waren om de landbouwproductie op peil te houden. Anderzijds leefde ook angst voor een ‘Vlaamse overname’ van Wallonië: ‘l’état Belgo-flamande’. Die angst was soms raadgever in een negatieve beeldvorming over de Vlamingen die naar Wallonië migreerden.⁵⁶ Maar in de praktijk leefden Vlamingen en Walen doorgaans broederlijk samen en hadden Waalse boeren bewondering voor de noeste Vlaamse arbeid op de Waalse akkers.

‘Ils ont travaillé, hein, ces gens là. Ils n’étaient pas habitués à vivre comme les Wallons, qui vivaient dans un certain confort et sans travailler nuit et jour. Dès lors, s’ils ont travaillé beaucoup plus, ils ont aussi bien gagné leur vie et se sont sentis bien ici.’⁵⁷

2.2 Tijdelijke emigratie: ‘seizoenarbeid’

Tijdelijke emigratie paste beter bij het Hagelandse karakter. Het bood een oplossing voor het gebrek aan werk en zo aan inkomen in de streek zelf, zonder dat het definitieve beslissingen vroeg. Het Hageland werd, naast West- en Oost-Vlaanderen, één van de drie Belgische seizoenarbeidersregio’s.⁵⁸

Ernest Mahaim, socioloog en auteur van een studie over de impact van de invoering van de goedkope arbeiderstreinabonnementen, onderscheidde in 1913 zes categorieën van tijdelijke migranten. Er waren om te beginnen landbouwers die tijdelijk in de industrie of Waalse landbouw werkten omdat hun grond hen niet het nodige kon bieden. Zij keerden zo snel als mogelijk naar die grond terug. Er waren vervolgens pendelaars die hun grond niet misten, maar wel in hun dorp van herkomst bleven wonen. Uit gewoonte. Er waren pendelaars die deels in de landbouw, deels in de

⁵⁴ Marie Thérèse Kempnaers, *Vlaamse landbouwers in Wallonië* (Licentiaatsverhandeling KU Leuven 1981), p. 190.

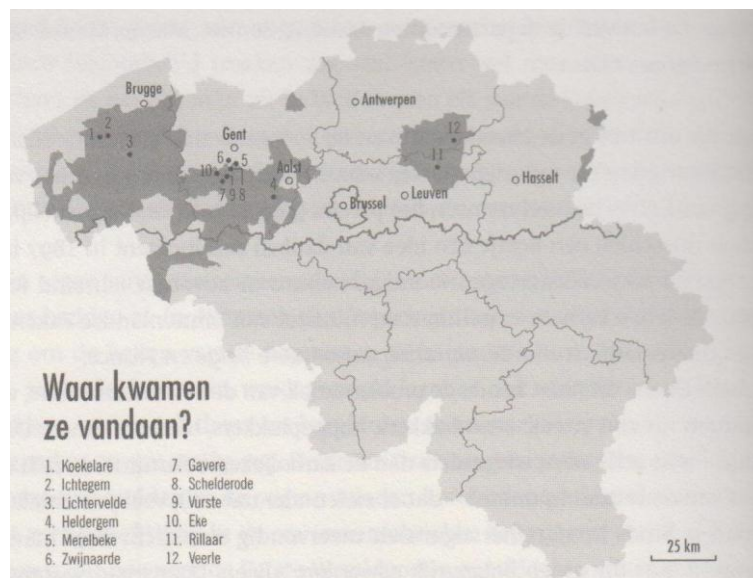
⁵⁵ Citaten van Waalse boeren in: Braive, ‘Fermiers et ouvriers’, p. 257-258.

⁵⁶ Over die beeldvorming: Yves Quairiaux, *L’image du flamand en Wallonie (1830-1914). Essai d’analyse sociale et politique* (Brussel 2006) en opnieuw Fonteyn, *Boerenpsalm*.

⁵⁷ Citaat in Braive, ‘Fermiers et ouvriers’, p. 272.

⁵⁸ De Oost- en Westvlaamse seizoenarbeid is uitgebreid bestudeerd in: Bert Woestenborghs, *Arbeiders in den vreemde. Of hoe in de negentiende en twintigste eeuw Vlaamse seizoenarbeiders hun brood elders moesten gaan verdienen* (Gent 1993) en Musschoot, *Van Franschmans*. Het Hageland komt in beide boeken zijdelings aan bod.

industrie werkten en met die beide functies een jaar vulden. Er waren pendelaars die in opdracht van een baas het land rondreizden. Er waren ten vijfde ‘halfontwortelden’, die niet dagelijks pendelden, maar wekelijks, tweewekelijks of maandelijks. Volgens Mahaim hadden zij nauwelijks nog een band met hun thuisdorp. Als laatste waren er stedelingen die pendelden naar het platteland om er te werken, op de vlucht voor de drukte van de stad.⁵⁹ De Hagelandse seizoenarbeiders vielen onder te brengen in de eerste drie categorieën, maar ook in de vijfde. Al beschouwden zij zich nooit als halfontwortelden.

III. 5 – De drie Belgische seizoenarbeidersregio's. Uit: Dirk Musschoot, *Van Franschmans en Walenmannen. Vlaamse seizoenarbeiders in den vreemde in de 19de en 20ste eeuw* (Tielt 2008), p. 38.

2.2.1 Landbouwseizoenarbeid

De meeste Hagelanders waren landbouwseizoenarbeiders. De vroegste pendelaars vertrokken rond 1850. In de vroege jaren zestig van de twintigste eeuw bleven enkele tientallen over. De allerlaatste Hagelandse seizoenarbeider werd geregistreerd in 1981.⁶⁰ De Hagelanders wieden en oogstten bieten, ze oogstten en dorsten graan en plukten erwten en bonen. Ze trokken hoofdzakelijk naar Wallonië. Vandaar hun bijnaam ‘Walenmannen’. Enkelen trokken in het gezelschap van Oost- en Westvlamingen naar Noord-Frankrijk. Dat waren de Franschmans.

2.2.1.1 Graanoogst

De graanoogst – in juli en augustus - is de oudste vorm van Hagelandse seizoenarbeid. Het begin ervan precies dateren is moeilijk. Mattheus en Van Calster gaan ervan uit dat het rond 1850 moet

⁵⁹ Ernest Mahaim op een congres van de Bond voor den Strijd tegen de Werkeloosheid in september 1913. *La lutte contre le chômage, mai-juillet 1913* (Gent 1913), p. 139-140.

⁶⁰ Musschoot, *Van Franschmans*, p. 73.

zijn geweest.⁶¹ En ondanks de komst van maaimachines na de eeuwwisseling, bleven Hagelanders manueel Waals graan oogsten tot aan de Tweede Wereldoorlog. Hun taak veranderde wel. Van het pikken van hele akkers voor er machines waren, evolueerde ze naar het pikken van 'gangen' in graanvelden. Die 'gangen' waren doorgangen voor de oogstmachine die werd getrokken door paarden. Vanaf de jaren dertig hoefden de seizoenarbeiders het graan ook niet meer op te binden. Daarvoor waren er voortaan pikbinders. Het gangen pikken bleef nodig tot de introductie van de pikdorsers vlak na de Tweede Wereldoorlog.

'Ik ben verscheidene keren naar de oogst geweest. Ons werkgebied ligt vooral in de buurt van Namen en Luik. Gewoonlijk gaan we met een groepje samen, maar ik ben ook een paar keer alleen geweest. Wij krijgen hoofdzakelijk tarwe en haver voorgeschoteld. Dient er rogge gepikt, dan moet de boer helpen bij het rechtzetten van de schoven. Op een periode van zes weken oogsten wij per man zo'n tien tot twaalf hektaren'.⁶²

Wanneer het graan zuiver staat, valt het pikken nog mee. Onkruid in het graan maakt het veel moeilijker. In 1919 zijn we aan de slag bij een boer in Boval. Op zijn akker groeien bijna zoveel distels als graan. Dat maakt het opbinden van de schoven bijna ondoenbaar. Uiteindelijk beslissen we de schoven 's nachts op te binden en te stuiken. De distels zijn dan verwelkt, dat maakt het opbinden toch al een beetje minder pijnlijk. Van rusten komt er niet veel meer in huis. Nog voor het echt klaar is, zijn we 's morgens weer aan het pikken'.⁶³

'In 1935 werk ik samen met mijn vrouw in Frankrijk. We trekken er naartoe voor de kleine bieten en blijven er tot na de oogst van de grote bieten. In de zomer helpen we bij de graanoogst. De boer beschikt over een pikbinder. Wij pikken nog wel gangen en moeten eens de machine aan het werk is enkel nog de schoven stuiken. We zijn aan de slag op een graanveld van 70 hectaren. Er lijkt aan het werk geen einde te komen'.⁶⁴

'Voor de pikbinder pikken wij rondom de graanakker een gang van zowat drie meter breed. Wij zetten de schoven in de drooghopen en nadien worden wij ook ingeschakeld bij het binnenhalen van de oogst'.⁶⁵

2.2.1.2 Bietenwerk

De graanoogst was dan wel de oudste vorm van seizoenarbeid in het Hageland, hij was niet de meest voorkomende. De graanoogst kwam ook niet als eerste in de landbouwseizoenkalender. Die kalender begon met de 'kleine biet' van begin mei tot eind juni: het zetten en wieden van bietenvelden met een bietenhakje. Net als voor de graanoogst trokken de Hagelanders voor het bietenwerk

⁶¹ Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 123-130.

⁶² Gust Everaerts (1891) uit Rillaar. Citaat bij Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 127.

⁶³ Louis van Vlasselaer (1902) uit Rillaar. Citaat bij Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 127.

⁶⁴ August Mattheus (1914) uit Rillaar. Citaat bij Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p.129.

⁶⁵ Jozef van Hoovels (1923) uit Rillaar. Citaat bij Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 129.

hoofdzakelijk naar Wallonië.⁶⁶ De leemstreek vanaf Tienen tot aan de Maasvallei was sinds 1870 ‘de bietentuin’ van België. Die ‘tuin’ groeide jaar na jaar. Van iets meer dan 32 000 hectare in 1880 tot 54 100 hectare in 1895 om rond de jaren zestig van de twintigste eeuw ongeveer 60 000 hectare te bedragen. De oorsprong van de tuin gaat terug tot de tijd van Napoleon. Door de Continentale Blokkade die de Franse keizer in 1806 afkondigde, mochten Engelse schepen – vaak geladen met rietsuiker – geen Franse havens meer aandoen. Napoleon liet zoeken naar een alternatief voor het gegerde zoet. Dat bleek te liggen in het veredelen van bietsuiker.

Het aantal Hagelandse ‘bietenmannen’ groeide mee met de oppervlakte van de tuin. Precieze cijfers zijn – zeker voor de vroegste periode – moeilijk te achterhalen. Schattingen gaan uit van 3000 Hagelandse seizoenarbeiders in de bieten per jaar vanaf de jaren dertig van de twintigste eeuw.⁶⁷ De bietenmannen werkten in de kleine biet doorgaans in ploegen van vier à vijf personen per veld. Het waren niet allemaal mannen. Mannen waren wat blij als er een vrouw meeging voor het tijdelijke huishouden. En ook jongens van tien à twaalf waren bezwaarlijk mannen te noemen. Ook zij gingen mee, als ‘halve krachten’. Kinderarbeid onder de twaalf was verboden in België sinds 1889 en sinds 1914 bestond leerplicht tot twaalf jaar. Maar dat trokken de bietenmannen zich niet aan. Een halve kracht zorgde voor extra inkomen. De mannen hakten de overtollige bietenplanten weg. Eén plant per dertig centimeter moest blijven staan. De jongens en vrouwen kropen achter de mannen aan en raapten de losgehakte bietenplantjes en het onkruid en ze wieden tussen de rijen. Het tempo lag hoog. Niemand wilde onderdoen voor de ander. De dagen waren lang. Er werd gewerkt vanaf zonsopgang tot zonsondergang. Alleen op zondag was er soms een halve dag rust. De periode van de ‘kleine biet’ eindigde met de ‘nakuis’. Nog één keer werd het veld afgegaan om eventueel teruggekeerd onkruid te wieden.

‘Opstaan gebeurde bij zonsopgang. Eerst aten ze wat brood met vet en spek en dan kon het werk beginnen. Het veld dat al was ingezaaid, moest gewied worden. Op hun knieën kropen mannen, vrouwen en kinderen het hele veld langs de rijen om het onkruid te wieden. Er moest 30 cm tussen iedere biet vrijgemaakt worden. De ruimte tussen de rijen werd door de kinderen geschoffeld. Het werktempo lag zeer hoog. Om 4 uur werd er koffie of water met wat eten naar het veld gebracht. Dat was een korte pauze. Dan werkten ze verder tot zonsondergang. In de schuur hadden een paar vrouwen voor avondeten gezorgd: gekookte aardappelen met kaantjes (stukjes spek met azijn en water). Van de boer moesten ze niet veel verwachten. Het gebeurde wel eens dat het zware werk in regen en koude zijn tol eiste en de zieke werd dan gewoon naar huis gestuurd en moest maar voor een vervanger zorgen. Wat het meeste voorkwam, waren kapotte knieën en kloven in de handen. Voor dat laatste hadden ze een probaat middel: even op plassen en verder werken.’⁶⁸

⁶⁶ Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p.35-108.

⁶⁷ Kamiel Nuyts, ‘Vlaamsche landbouwarbeiders in Wallonië’, in: *De gids op maatschappelijk gebied XV* (1930), p. 521.

⁶⁸ Lucienne Degeest (1925) uit Glabbeek vertelt over de seizoenarbeid van haar overleden echtgenoot Jef Bruyninckx. Godelieve Feyaerts en Hilde Jossa, ‘Hagelandse seizoenarbeiders in Wallonië’, in: *Jaarboek Heemkundige Kring Glabbeek 2007* (Glabbeek 2007), p. 36.

‘Als kleine zat je de hele dag op je knieën. We wonden zakken rond onze benen om de pijn te verzachten, maar dat hielp weinig. Wanneer je urenlang kruipend moet voortbewegen, voel je dat daags nadien nog. Een dagje rusten zat er natuurlijk niet in.’⁶⁹

‘Het hakken gebeurt soms aan een verschrikkelijk tempo. Iedereen kapt en kapt om het eerst op de hoek te zijn. Ik heb het moeilijk om het tempo te volgen. Ik heb mijn krebber al eens weggesmeten van ellende. Als je niet kunt volgen is het erg.’⁷⁰

‘De dag na mijn veertiende verjaardag trek ik met oom Emiel van der Schoten naar de kleine bieten. We moeten beginnen aan een akker van zeven hectaren. Er is aan die akker geen einde te zien. De moed zakt me in de schoenen. Oom Miel houdt er een flink tempo op na. Ik heb moeite om hem te volgen met het op één zetten van de nog jonge plantjes. Het steeds op de knieën over de akker kruipen, maakt me erg stram. Wanneer ik een grote behoefte moet doen, kan ik nog met moeite hurken. Ik moet een draad van een weideafspanning of een tak vasthouden om te kunnen hurken. Onze werkdag begint elke ochtend om vier uur. Op zondag gaan we naar de vroegmis om zes uur. Ik ben blij dat ik een paar uur langer kan slapen. De eerste zondag wil ik na de mis op bed gaan liggen om te rusten. Oom Miel ziet het echter zo niet. Ook op zondag wordt er gewerkt.’⁷¹

Het werk in de kleine biet evolueerde amper op een eeuw tijd. Het zaad verbeterde wel. Boeren gingen steeds beter en daarom minder zaad gebruiken. Onder ‘beter zaad’ is te verstaan: zaad dat minder kiemen gaf en dus makkelijker ‘op één’ te zetten was. Tot de jaren vijftig was dat zeven of acht kiemen per zaad. Echt éénkiemig zaad – waarbij één zaadje zich tot één bietenplant ontwikkelde – kwam er vanaf de late jaren vijftig. Dat was ongeveer gelijktijdig met de intrede van precisie-zaaimachines en krachtige onkruidverdelgers. Vanaf dat ogenblik hadden boeren geen bietenzetters meer nodig.⁷²

Half september vertrokken de bietenmannen opnieuw. Rillaar kermis op de derde zondag van de maand was het startschot voor de campagne van de ‘grote biet’ of de bietenoogst. Tegen de kaarsjesprocessie van Scherpenheuvel, op de eerste zondag na Allerheiligen, probeerden de ploegen terug te zijn. De oogst was niet minder zwaar dan het wieden. Rillaar liep leeg: het werd het ‘dorp van de gesloten blinden’. In Schoonderbuken kreeg de voetbalploeg de toelating van de Koninklijke Belgische Voetbalbond om 5 matches uit te stellen omdat er geen spelers waren.⁷³

‘Rillaar is voor het ogenblik het dorp van de gesloten blinden. Eén op twee huizen staat volledig afgesloten: neergelaten rolluiken, potdichte deuren en hangsloten op de stalletjes. Dit Hagelands dorp met zijn vele nieuwe woningen, langsheen de elegante nieuwe betonbaan, geeft ontegensprekelijk een indruk van welstand, maar nu is het half

⁶⁹ Denise van Gelder (1937) uit Okselaar over haar seizoenarbeid. Glenn Geeraerts, ‘De laatste bietenmannen. Seizoenarbeiders uit Okselaar vertellen’, in: *Mededelingenblad van Heemkring Averbode*, 37 (2011), p. 36.

⁷⁰ August Mattheus (1914) uit Rillaar. In: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 67.

⁷¹ Frans Pauwels (1930) uit Langdorp. Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 67.

⁷² Braive, ‘Fermiers et ouvriers’, p. 291.

⁷³ Henri Vannoppen, ‘Seizoenarbeid in het Hageland bij de familie Das uit Scherpenheuvel’, in: *Oost-Brabant. Heemkundig tijdschrift voor het Hageland en omgeving*, (2004), p. 62.

leeggelopen. Een vijfhonderdtal mannen samen met een deel vrouwen en kinderen hebben hun werk laten staan en zijn nu naar het Walenland getrokken om daar de biet te doen.’⁷⁴

III. 6 – Poseren tijdens de bietenoogst met bietenschupjes. Ongedateerde foto, allicht voor 1950. Collectie Seizoenarbeidersmuseum Tielt-Winge.

Met een schupje in de ene hand wrikten de mannen de bietenplanten los, met hun andere hand grepen ze de losse biet bij het loof en legden de knol achter zich in de rij, met het loof naar het loof van de knol die zijn buurman van de rij ernaast had uitgetrokken. Ze moesten voorzichtig zijn. De punt of pin van de biet mocht niet afbreken. In die pin zit namelijk de hoogste suikerconcentratie. Het steken ging het makkelijkst als de grond niet te droog was. Achter de mannen kwamen de jongens en de vrouwen. Met een kapmes kaptten zij het loof van de knol. Dat werk moest nauwkeurig gebeuren. De boer zag liever niet dat teveel knol aan het loof bleef hangen: dat was gewichtverlies bij de weging in de suikerfabriek. De ploegen maakten gangen van acht à tien bietenrijen breed: breed genoeg om, als alle bieten geogst waren, met de paardenkar en later de tractor het veld op te kunnen en de bieten te laden.

‘In de grote bieten is het ’s avonds al vroeg donker. Wij werken in het schemerdonker verder tot zowat acht uur. Op zekere dag brengt de boer, net voor we willen stoppen, drie grote wagens naar het veld. Die moeten nog geladen worden. We werken in het nachtelijk donker tot een stuk voorbij middernacht. Uitgeput komen we op de hoeve toe.’⁷⁵

⁷⁴ Citaat uit *De Volksmacht*, weekblad van het ACV. Bij: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 91.

⁷⁵ Frans Pauwels (1930) uit Langdorp. In: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 100.

'Vooral wanneer je met een groep jonge mannen samen naar de bieten trekt, wordt er gewerkt om mekaar eruit te steken. Soms loopt dit echt de spuigaten uit. Dat is niet meer werken. Ik heb geluk dat ik nooit voor iemand moet onderdoen. Wanneer ik met de Stoep (Verbiest) en zijn zoon Jef in de bieten ben, is het ieder voor zijn eigen hachje. Zelfs de vader steekt de zoon geen handje toe om bij te blijven. Ik kan het niet over mijn hart krijgen en steek Jef al eens wat bij.'⁷⁶

III. 7 – Familie Van Esch uit Robbersrode in de grote biet. Foto uit de jaren twintig. Collectie Heemkring Bekkevoort.

Ook in de grote biet was er relatief weinig evolutie in het werk. Geen zelfs, tot de jaren veertig van de twintigste eeuw. Op dat ogenblik maakte de trekhaak zijn intrede: een vork-haak aan een lange steel die de rooier met een leren band rond zijn lenden vastgespte. Hij hoefde zich zo nauwelijks nog te bukken om de bieten uit te trekken. De haak klonk veel bietenmannen veelbelovend in de oren. In de praktijk bleek het werken met een haak op een andere manier even belastend als het gebukt zitten met een schupje. Het rukken aan de haak bleek erg belastend voor de rug. Erg lang deed de haak geen dienst. Aan het begin van de jaren vijftig verschenen de eerste bietenontkop- en rooimachines op de Waalse akkers. Tegen het einde van dat decennium werkten die machines zo precies dat ook voor de grote biet geen seizoenarbeiders meer nodig waren.

⁷⁶ Evrard de Keyser (1913) uit Rillaar. in: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 100.

III. 8 – René Beckers en Denise Van Gelder poseren bij de tractor die de bietenkar trok. Poseren, want zelf besturen mochten de seizoenarbeiders niet. Dat was een taak voor de knechten. Foto eind jaren vijftig. Collectie Beckers-Van Gelder.

III. 9 – Bieten rooien met een trekhaak. Ongedateerde foto, na 1950. Collectie Beckers-Van Gelder.

‘Wij hebben de trekhaak hier in de streek leren kennen rond de jaren 1954-1955. Sommigen zijn er vlug bij geweest om met de haak te werken. Zelf heb ik nog een paar jaar aangezien. In 1958 heb ik me ook een trekhaak aangeschaft. Het werken met de haak is evenmin een lachertje. Die rukken met de lenden zijn zeker niet goed voor de rug’.⁷⁷

⁷⁷ Jef van Hoovels (1923) uit Rillaar. In: Mattheus en Vna Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 100.

	1959				1960				1961			
	klein		groot		klein		groot		klein		groot	
	man	vrouw	man	vrouw	man	vrouw	man	vrouw	man	vrouw	man	vrouw
1	70	7	32	6	39	6	28	9	30	2	23	3
2	11	0	21	1	15	1	14	1	15	0	11	0
3	15	1	8	1	13	1	11	1	18	3	11	4
4	2	0	2	0	1	0	1	0	1	0	2	0
5	1	0	2	0	1	0	2	0	1	0	2	0
6	48	4	42	1	50	2	50	6	50	2	30	3
7	79	8	34	2	50	8	28	4	39	7	25	5
8	81	7	36	4	54	7	31	3	40	8	26	5
9	7	2	5	1	10	2	5	2	4	1	6	2
10	369	112	330	117	315	109	324	122	267	999	255	119
11	0	0	0	0	3	0	0	0	2	0	1	0
12	212	88	198	94	172	81	189	99	152	74	143	92
13	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0
14	20	6	17	3	19	5	24	4	18	6	17	2
15	96	22	78	24	88	25	73	29	85	23	55	29
16	21	4	19	4	22	3	29	5	22	7	19	4
17	0	1	0	1	0	1	2	3	0	0	0	0
18	119	27	88	26	107	26	96	34	104	19	78	31

Fig. 7 – Cijfers over de seizoenarbeid in de biet van de R.V.A. In: Antoni Peeters, *Tewerkstelling, werkloosheid en mobiliteit in het centrale deel van het Hageland* (Licentiaatsverhandeling KU Leuven 1962), p.39. De seizoenarbeid nam snel af vanaf 1960. De tabel toont de ‘topdorpen’ van de seizoenarbeid: Rillaar, Scherpenheuvel, Tielt-Winge en Zichem.

Legende: 1=Aarschot 2=Baal 3=Begijnendijk 4=Betekom 5=Gelrode 6=Houwaart 7=Langdorp 8=Messelbroek 9=Nieuwrode 10=Rillaar 11=Rotselaar 12=Scherpenheuvel 13=St.-Joris-Winge 14=Testelt 15=Tielt-Winge 16=Tremelo 17=Wezemaal 18=Zichem

2.2.1.3 Dorsen

In de eerste helft van de twintigste eeuw trokken heel wat bietenmannen na de grote biet – en na een korte pauze – opnieuw naar Wallonië om graan te dorsen.⁷⁸ De winterdorscampagne liep van half november tot in januari. Seizoenarbeiders die niet naar de graanoogst waren geweest tussen de kleine en de grote biet, hadden soms al een zomerdorscampagne achter de rug: van half augustus tot half september. De zomercampagne diende om de boeren te voorzien van zaaigraan. Tijdens de wintercampagne werd het overige graan gedorst.

⁷⁸ Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 131-170.

‘We trekken een eerste keer naar de dorsmolen wanneer de gerst rijp is. Na de gerst dorsen we dan wat tarwe zodat de boeren kunnen zaaien. Die zomerse campagne eindigt rond Rillaar-kermis, de derde zondag van september. Na de bietencampagne keren we terug om de rest te dorsen. Tijdens de zomercampagne trekken we met de molen van de ene veldmijt naar de andere. We dorsen zolang er licht is en slapen in het open veld.’⁷⁹

Dorsen gebeurde met een dorsmolen. De eerste Waalse dorsmolens werden aangedreven door stoommachines. Zij werden verplaatst door paarden. In een latere fase, rond de jaren twintig van de twintigste eeuw, zorgde de stoommachine ook voor het transport van de molen. De molens werden daardoor veel groter. De aanschaf van een dorsmachine was duur. Het rendeerde niet de machine alleen voor de eigen akkers te gebruiken. Boeren met een machine stelden hun molen, en de dorsploeg die de machine kon bedienen, tegen betaling ter beschikking van andere boeren. Tijdens de zomercampagne werd op twee manieren gewerkt. Ofwel werd de machine ergens opgesteld en kwamen de boeren uit de buurt naar de molen, ofwel reisde de machine van boerderij naar boerderij. Tijdens de wintercampagne werd alleen op de tweede manier gewerkt. De boeren maakten dan doorgaans een afspraak met de dorsploeg.

Een dorsploeg bestond in de eerste periode, tot de jaren dertig, uit zestien man. Naast een ploegbaas was er een man die de molen ‘voederde’, een zakkendrager, een weger, een stoker voor de stoommachine, een mijtenzetter, twee binders, vijf gaffelaars die de mijten met een gaffel verplaatsten, een bandensnijder en twee kafjongens. Naarmate er meer machines hun intrede maakten – naast de dorsmachine bijvoorbeeld ook een bindmachine en transportbanden om de zakken te verplaatsen – verkleinde de ploeg. In de jaren vijftig bestond een dorsploeg nog uit tien man. Ook dit werk was bijzonder zwaar. Hoe hoger het tempo lag, hoe meer graan kon worden gedorst en dus hoe meer geld verdiend. De betaling van de ploeg gebeurde per gedorst zak van 100 kilo. Rond 1930 mikten dorsploegen op 800 zakken per week. Dat kon alleen met werkdagen van 16 à 18 uur. De mechanisatie zorgde ervoor dat steeds meer zakken per week konden worden gedorst. In de jaren vijftig haalde een ploeg makkelijk 1000 zakken per week. Maar niet alleen de mechanisatie zorgde voor een grotere opbrengst. Net als bij de bieten werd het zaad van graan veredeld. Dat leverde graansoorten op met korter stro en een langere aarlenkte. Eén zo’n graanstengel leverde dus minder afval en meer graan op. Met de komst van de pikdorser aan het einde van de jaren vijftig werden dorsarbeiders overbodig.

‘In een ploeg die wil werken, kom je aan de dorsmolen eigenlijk nooit tot rust. Je jaagt mekaar op in een poging om steeds meer te verdienen. Ik herinner me een nacht dat we tot middernacht dorsen. Om twee uur in de morgen schiet iemand wakker. Het is een heldere nacht. Door een raampje van de stal waarin we slapen ziet hij het maanlicht. Hij denkt dat we ons verslapen hebben en schreeuwt iedereen wakker. Niemand durft op dat ogenblik zeggen dat hij liever nog wat zou slapen.’⁸⁰

‘Om meer te dorsen gebeurt het dat de beschermkap over de dorstrommels wordt verwijderd. De voederaar kan nu, rechtstaande, de schoven zo uit de hand in de razendsnel

⁷⁹ Gerard Tuerlinckx (1905) uit Rillaar. in: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 147.

⁸⁰ Alfons van Calster (1917) uit Rillaar. In: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 153.

draaiende trommel laten vallen. Daar komen ongelukken van natuurlijk. Ik heb het meegemaakt dat zo, door een verkeerde beweging, iemand zijn arm wordt afgerukt.⁸¹

‘Je mag vooral het werk van de kafjongens niet onderschatten. Het zijn nog kinderen. Toch zijn ook zij achttien en meer uren per dag aan het werk. Onder de molen scharrelen ze in walmen stof het kaf in zakken. Om te kunnen volgen, dienen ze die dan dikwijls lopend naar de kafzolder te brengen. Het stof, het zweet en het kaf zorgen voor een verschrikkelijke jeuk. Na een paar uur zijn de jongens onherkenbaar door het stof. Dat stof doet hen voortdurend hoesten. En dan is er nog de eeuwige dorst. Dikwijls kunnen zij ook alleen maar werken met een zakdoek voor de mond gebonden om toch maar een beetje minder stof in te ademen.’⁸²

2.2.1.4 Pluk

In de tweede helft van de negentiende eeuw stelde Louis Pasteur de techniek om levensmiddelen te bewaren door verhitting en sterilisatie op punt. Met de techniek werd al langer geëxperimenteerd, maar pas na Pasteur zag de industrie er wat in. In 1895 opende in Leuven de conservenfabriek Marie Thumas, drie jaar later La Corbeille in Wespelaar. Maar de industrie was de consumenten voor. Het zou tot na de Tweede Wereldoorlog duren vooraleer de consument conserven écht aanvaardden. Het is dan ook na de Tweede Wereldoorlog dat de vraag naar conserveerbare groenten, vooral erwten en bonen, sterk steeg.⁸³

In het Hageland waren sinds het eerste decennium van de twintigste eeuw her en der erwten- en bonenvelden te bespeuren.⁸⁴ De opbrengst werd verkocht aan La Corbeille. Rillaar fungeerde als draaischijf in die handel. In het plukseizoen vertrokken er iedere avond karren richting Wespelaar. In 1912 leverde Rillaar 51 000 kilo erwten, Messelbroek 32 000. Na enkele jaren werd het de telers duidelijk dat de fabriek niet de beste prijs bood. Ze trokken daarop naar de groentenmarkt van Betekom. Daar kochten de groothandelaars uit de steden hun waar. In 1935 openden de telers een eigen markt in Rillaar. Daar kwamen uiteindelijk ook de fabrieksbazen kopen. De markt bleef bestaan tot in 1963.

Echte massale erwten- en bonenteelt zoals die door de fabrieken werd gevraagd vanaf de Tweede Wereldoorlog, was niet weggelegd voor de arme Hagelandse gronden, maar wel voor de vruchtbare leemgronden in Waals-Brabant. Die grote gronden vroegen – alweer – seizoenarbeiders. Die seizoenarbeiders kwamen – ook alweer – uit het Hageland. De erwten- en bonenpluk was lichamelijk minder zwaar werk dan de andere landbouwseizoenarbeid. Het waren dan ook vooral vrouwen en kinderen die tijdens de zomermaanden ’s ochtends per bus naar de velden werden gebracht om ’s avonds terug te keren. Toch waren ook mannen betrokken bij de erwtenseizoenarbeid. Erwten werden immers vanaf de Tweede Wereldoorlog niet meer manueel gepeuld in de fabriek, maar wel machinaal: met een erwtenmolen die werd opgesteld op de velden. Zo’n erwtenmolen werkte volgens het principe van een dorsmolen. Net zoals de dorsmolen verdween met de komst van de

⁸¹ Frans Pauwels (1930) uit Langdorp. In: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 153.

⁸² August van Aerschot (1920) uit Rillaar. In: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 164.

⁸³ Eddie Niesten en Yves Segers, *Smaken van het land. Groenten en fruit vroeger en nu* (Leuven 2007), p. 75-76.

⁸⁴ Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 200-214.

pikdorser, verdween de erwtenmolen met de komst van de erwtenpikdorser aan het einde van de jaren vijftig.

Ill. 10 – Hagelanders in de erwtenpluk. Ongedateerde foto, ca. 1950. Collectie Seizoenarbeidersmuseum Tielt-Winge.

‘Ik volgde mijn schoonvader op als leider van een ploeg erwten- en bonenplukkers in 1949. Ik heb het volgehouden tot in 1955. Voor het vervoer huur ik een bus bij Staf Kiesekoms. De plukkers betalen 20 fr. per dag voor de bus. Wij vertrekken ’s morgens om 5 uur. We plukken in de streek van Geldenaken, Hoegaarden, Outgaarden, Lathuy, Waterloo en Marbais. De plukploeg bestaat vooral uit vrouwen en grotere kinderen. Iedere plukker heeft een emmer bij. De fabriek levert zakjes waarin zo’n 30 kilogram erwten kunnen. [...] Het valt wel voor dat plukkers mij proberen in het ootje te nemen door stenen tussen de erwten te stoppen om een groter gewicht te bekomen. Ik heb dat echter vlug door. Je ziet het vlug aan de omvang van de zak. Tijdens het werk voer ik ook controles uit om te zien dat het plukken goed gebeurt. Het is immers mijn taak te zorgen dat de boeren tevreden zijn over de geleverde pluk. Wat eten en werktempo betreft is iedereen vrij. Het betalen per kilo zorgt er natuurlijk voor dat de plukkers aan een zo hoog mogelijk tempo plukken. Er zijn er dan ook bij die enkel ’s ochtends en ’s avonds tijdens de busrit eten om tijdens de dag geen tijd te verliezen.’⁸⁵

⁸⁵ Henri van Aerschot (1925) uit Scherpenheuvel. In: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 208.

2.2.2 Industriële seizoenarbeid

De Hagelanders waren boeren in hart en nieren. Maar om den brode pendelden ze als het nodig was ook naar de industrie. Ook dat was seizoenarbeid. Soms omdat het industriële werk verband hield met de landbouwseizoenarbeid, bijvoorbeeld in conservenfabrieken op het ogenblik van de erwten- en bonenpluk. Of in suikerfabrieken op het piekmoment van de bietenoogst. In andere gevallen was het seizoenarbeid omdat het lege maanden in het jaar van de seizoenarbeider opvulde. Het was bijvoorbeeld vooral 's winters of in het vroege voorjaar dat Hagelanders in veldsteenovens gingen werken, of in de Waalse of Limburgse mijnen.

2.2.2.1 Conservenfabrieken

De karrenkaravaan die tussen 1910 en 1920 in het erwtenseizoen iedere dag vanuit Rillaar naar La Corbeille in Wespelaar trok, maakte dat de fabriekseigenaars makkelijk aan tijdelijke arbeiders konden raken.⁸⁶ De seizoenarbeiders in de conservenfabriek dienden om het vaste team te versterken tijdens de drukste zomermaanden. Sommige arbeiders stonden aan de transportband en sorteerden slechte erwten uit of vulden blikken. Anderen werden opgesteld aan de vaste erwtendorsmolen die iedere conservenfabriek binnen had staan. Niet alleen La Corbeille stelde 's zomers Hagelandse seizoenarbeiders te werk. Ook in Marie Thumas in Leuven en in Culina in Thorembais-les-Béguines deden ze een beroep op hen.

Ill. 11 – Aan het werk in La Corbeille. Ongedateerde foto. Collectie Seizoenarbeidersmuseum Tielt-Winge.

'Wij werken in La Corbeille het hele erwtenseizoen. De fabriek start elke morgen om 8 uur. Ik werk op verscheidene plaatsen. Nu eens aan de erwtenmolen, dan aan de band om slechte

⁸⁶ Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 203-205.

erwten te verwijderen of bij het vullen van blikken. Onze werkweek duurt tot zaterdagmiddag.⁸⁷

'We zijn erop uit om wat extraatjes te verdienen. Dat kan door ondermeer 's nachts de fabriek op te kuisen. Van slapen komt er dan natuurlijk weinig of niets in huis. Voor dit kuiswerk ontvang je wel een dubbel loon. Wekelijks kuisen wij ook de bezinkput. In deze put, zo'n vier tot vijf aren groot, treffen wij een stinkende laag bezinksel, achtergelaten door het waswater van de erwten. We staan barrevoets in de put. Het is een smerig werk, maar op een halve dag verdien je evenveel als op twee dagen op de erwtenzolder.'⁸⁸

2.2.2.2 Suikerfabrieken

De spectaculaire toename van de bietenteelt sinds het einde van de negentiende eeuw en in de eerste helft van de twintigste eeuw zorgde voor een evenredige toename van suikerverwerkende bedrijven. Dat waren in eerste instantie kleine bedrijfjes, her en der verspreid over de 'bietenschuur' van België. In Tienen fuseerden in 1894 een aantal kleinere fabriekjes tot de NV Tiense Suikerraffinaderij, meteen de grootste speler op de suikermarkt. Toch waren er in 1937 nog steeds 39 suikerfabrieken (raffinaderijen en rasperijen samen), in 1950 nog 35. Die fabrieken stelden 13 000 mensen tewerk, onder hen ruim 7000 seizoenarbeiders. Hun extra hulp was nodig omdat de bietenoogst op twee maanden tijd – van eind september tot begin december - verwerkt moest kunnen worden. Vanaf de jaren zestig veranderde de arbeid in de fabriek. Net zoals de landbouw vanaf toen haast volledig gemechaniseerd was, raakte de suikerindustrie steeds verder gemoderniseerd en steeds minder afhankelijk van seizoenarbeid. In de loop van de jaren zestig raakten ook zowat alle suikerfabrieken in Tiense handen.

Suikerfabrieken hadden twee soorten seizoenarbeiders nodig: bietenlossers en werkkrachten voor in de fabriek. De lossers moesten, nadat de wagens met bieten waren gewogen, de wagens leegscheppen in 'kanalen' of *caniveaus*. Dat waren hellende grachten van soms wel 70 meter lang met aarden wanden en op de bodem een gemetselde geul van een halve meter diep en een halve meter breed. Als de gracht was volgeschept, werd er water doorgespoeld om de bieten een eerste keer te wassen. De gracht was afgesloten met ijzeren platen. Als die platen werden weggetrokken, rolden de bieten een grote wasbak in de fabriek binnen. In de suikerfabriek van Fexhe-le-Haut-Clocher in de provincie Luik, waar door een persoonlijke band tussen de eigenaar van de suikerfabriek en de eigenaar van een huidenvetterij in Rillaar, veel Rillaarnaren heen trokken, waren zeven *caniveaus*: vier voor wagens en later tractoren, drie voor tramwagens. De seizoenslossers werkten tijdens het seizoen van zeven tot zeven uur, iedere dag. En omdat ze werden betaald per geloste ton, probeerden ze het tempo zo hoog mogelijk te houden.

⁸⁷ Roza Brams (1898) uit Rillaar. In: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 205.

⁸⁸ Henri van Aerschot (1925) uit Scherpenheuvel. In: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 205.

III. 12 – Bietenlossers, vermoedelijk in Fexhe. Ongedateerde foto. Collectie Seizoenarbeidersmuseum Tielt-Winge.

III. 13 – Bietenaanvoer in de Tiense suikerfabriek. Ongedateerde foto. Collectie NV Tiense Suikerraffinaderij.

‘Op de wagens die de boeren zelf brengen, ligt tussen de vier en de zes ton biet. We lossen altijd met een ploeg van twee man, een rechtse en een linkse. Op een half uur is zo’n wagen leeg. Op een spoorwegwagon ligt telkens zo’n tien ton biet. Daar ben je al vlug met een ploeg van twee een uur zoet mee. Per ploeg lossen we zo’n 130 ton per dag. Je kan het je natuurlijk niet permitteren om bij je werkmakker achter te blijven. Hij neemt het niet dat je van zijn

zweet zou profiteren. Er is niet alleen de onderlinge strijd, maar ook de strijd met andere ploegen. Hoe harder je werkt, hoe meer je in je loonzakje treft.’⁸⁹

Het werk van de seizoenarbeiders in de fabriek was lichter. Afhankelijk van hoe ervaren ze waren, waren ze zwemgootarbeider, arbeider aan de kalkoven, stoker, perser, filtreerder (allemaal onervaren) of traceerder, wasser, droger of koker (meer ervaren). Zij werkten in een drieploegenstelsel en maakten dus werkdagen van acht uur, ook zeven op zeven. Tijdens het seizoen sloot de fabriek alleen op Allerheiligen. Naar huis gaan zat er, toch voor wie werkte in Fexhe, niet vaak in.

‘Normaal kunnen wij tijdens de periode dat de fabriek draait, niet naar huis komen. We werken zeven dagen op zeven. Enkel wanneer een kameraad in uw plaats acht uur werkt, kan je weg. Dat doen we dan ook. In het weekend gaat één van de twee naar huis, de ander maakt werkdagen van zestien uur. Zo kan je om de twee weken even naar huis.’⁹⁰

2.2.2.3 Steenovens

Het seizoenwerk in de conserven- en suikerfabrieken hing samen met de oogst. Het werk in de steenovens was voor het rustige seizoen in de landbouw: de winter en het vroege voorjaar. De Hagelanders trokken niet naar de ‘vaste’ steenovens. Die bestonden sinds de Late Middeleeuwen in de Rupelstreek en groeiden in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw uit tot industriële steenbakkerijen. De Hagelandse seizoenarbeiders werkten in veldovens.⁹¹ Dat waren tijdelijke ‘steenfabrieken’ die werden opgetrokken in klei-rijke gebieden.

Aan het einde van de negentiende eeuw, toen de seizoenarbeid in de veldovens opkwam, hoefden de Hagelanders niet ver. In de Demerbeemden tussen Zichem en Molenstede was klei te vinden. De lokale Hagelandse steenbakkerijen hielden op te bestaan na de aanleg van de buurtspoorweg tot Rillaar in de laatste jaren van de negentiende eeuw. Vanaf dan werden de benodigde bakstenen ingevoerd vanuit de Rupelstreek. De seizoenarbeiders trokken vanaf de eeuwwisseling verder: richting Waals-Brabant en Luik. Het werk in Wallonië was hetzelfde als dat in het Hageland. De ‘brikkembakkers’, ‘brikketiers’ of ‘kareelmakers’ begonnen vanaf november, na de grote biet, met kleisteken. Met een rechte schup dolven ze klei op een hellend vlak. Ze deden dat trapsgewijs. De gestoken klei bleef een winter lang ‘rotten’. Regen en vorst zorgden ervoor dat de kleihompen verpulverden. In maart mengden de arbeiders de klei met zavel en water tot een kneedbaar geheel. Tijdens dat mengen verwijderden ze ook puin uit de klei. Eens de massa homogeen was, begon het vormen van de stenen. Dat deden de arbeiders tot de late jaren twintig van de twintigste eeuw hoofdzakelijk met de hand en houten vormen. ‘Helpers’ – kinderen – kaptten die gevormde stenen op de droogplaats uit de vorm. De stenen moesten drie tot vijf weken drogen in de open lucht voor ze

⁸⁹ Henri Bernar (1916) uit Rillaar. In: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 117.

⁹⁰ Jef Nijs (1902) uit Rillaar. In: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 120.

⁹¹ Over de seizoenarbeid in de veldovens: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 179-199 en Etienne Hélin, ‘Reconstructie van de geschiedenis van de steenbakkers en hun seizoenarbeid,’ in: Anne Morelli, *Belgische emigranten* (Berchem 1999), p. 203-217

konden worden gebakken. Met de droge stenen werd een oven gebouwd, laag per laag. De buitenste stenen werden bekleed met leem. De oven brandde iets langer dan een week en werd dan opnieuw afgebroken. De stenen waren nu klaar. Zeker de opbouw, maar ook de afbraak werden beschouwd als specialistenwerk: geen werk voor seizoenarbeiders met andere woorden. De meeste seizoenarbeiders vertrokken trouwens ook om een andere reden net voor het bakken. Tegen dan was het juli, en kon er geoogst worden.

III. 14 – Aan de steenoven. Ongedateerde foto. Collectie Seizoenarbeidersmuseum Tielt-Winge.

‘Ik ga de eerste keer mee naar de steenovens in 1919. Ik ben op dat ogenblik amper tien jaar oud. Ik moet als kleine helpen vormen uitkappen. Men gebruikt me bovendien als meid voor alle werk. Ik moet naar de winkel en maak koffie voor de hele ploeg. Ook al is het hard werken, toch ben ik blij dat ik mee mag. Wanneer je gaat werken behoor je tenminste bij de grote mensen. Ik heb er ook als kind leren afzien. Dat is me de rest van mijn leven goed van pas gekomen.’⁹²

‘Op zekere dag kom ik in contact met een man die een miljoen stenen nodig heeft. Om de stenen te vormen wil hij twee ploegen aannemen. Ik maak hem duidelijk dat wij dat met één ploeg kunnen. Hij is echter van oordeel dat dat onmogelijk is. Hij heeft tot dan toe enkel met Waalse vormers gewerkt. Zij maken vijfduizend stenen per dag. Ik zeg hem dat wij minstens tot tienduizend stenen komen. Het duurt een tijd eer ik hem kan overtuigen. Hij wil wel dat we in het voorjaar al vroeg met het vormen starten zodat hij desnoods nog een tweede ploeg

⁹² Leopold Jacobs (1909) uit Rillaar. In: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 197.

kan zoeken. Na een week werken kan de man zijn ogen niet geloven. We halen de tienduizend stenen gemakkelijk.⁹³

‘Het was zwaar werk in de kareelovens. De jongsten droegen de stenen af, terwijl de oudsten de moos op de tafel legden en vormbakken vulden. Twee mannen waren voortdurend de moos met de blote voeten aan het kneden. Het werk begon om vier uur ’s ochtends en duurde tot ’s avonds tien uur.’⁹⁴

‘Aan de steenovens ben je nooit gerust. Komt er ’s nachts een onweer op, dan moet je vliegensvlug uit je bed. De stenen moeten dan vlug afgedekt worden. Regelmatig regenen we bij dat werk doornat. Van slapen komt er nadien niet veel meer in huis. De volgende dag is het opnieuw werken geblazen.’⁹⁵

2.2.2.4 Mijnen

Net als het werk in de veldovens, was het werk in de mijnen voor de meeste Hagelandse seizoenarbeiders – uiteraard niet voor de vaste, geëmigreerde Hagelanders en ook niet voor de enkele vaste, pendelende Hagelanders - iets voor het stille seizoen. Diep onder de grond was het ’s winters minder koud dan bijvoorbeeld aan de dorsmolen.

De Belgische mijnindustrie was zo oud als België zelf.⁹⁶ Het bekken van de Borinage was het oudste met, in 1830, 12 000 mijnarbeiders. In de loop van de negentiende eeuw kwamen er bekkens bij in het Centrum, Charleroi en Luik. Steenkool werd de basis van de Belgische industriële revolutie. De mijnindustrie won daarom in de loop van de negentiende eeuw alleen maar aan belang. De vraag naar steenkool evolueerde van een ‘vraag tijdens de wintermaanden’ naar een permanente vraag. Met name de bekkens van het Centrum, Luik en Charleroi hadden tegen het einde van de negentiende eeuw moeite om in de eigen regio voldoende personeel te vinden om aan de vraag te kunnen voldoen. Dat had alles te maken met het feit dat er op die plaatsen ook staalindustrie ontwikkelde, en dat die industrie aantrekkelijker was – een betere verloning en betere werkomstandigheden – voor de plaatselijke arbeiders dan de mijnindustrie. Aanvulling op de arbeidsreserve zochten en vonden de mijnbazen in Vlaanderen, ook in het Hageland. Tegen 1909 was 20% van de mijnarbeiders pendelaar of seizoenarbeider uit Vlaanderen. De Hagelanders pendelden vooral richting de bekkens van Luik en Charleroi. Die pendelaars en seizoenarbeiders hielpen de

⁹³ Opnieuw Leopold Jacobs.

⁹⁴ Victor Das (1901) uit Scherpenheuvel. In: Henri Vannoppen, ‘Seizoenarbeid in het Hageland bij de familie Das uit Scherpenheuvel’, in: *Oost-Brabant. Heemkundig tijdschrift voor het Hageland en omgeving*, (2004), p. 63.

⁹⁵ Louis van Aerschot (1902) uit Rillaar. In: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 190.

⁹⁶ Over mijnarbeid: Luc Minten, ‘Op zoek naar mijnwerkers in een agrarische provincie’, in Luc Minten e.a., *Een eeuw steenkool in Limburg* (Tielt 1992), 98-120, Frank Caestecker, ‘Vervanging of verdringing van de buitenlandse mijnwerkers in Limburg. De emancipatie van de Limburgse mijnwerkers’, in: *Limburg. Het oude land van Loon*, 77 (1998), p. 309-326, Frank Caestecker, ‘Arbeidsmarkstrategieën in de Belgische mijnindustrie tot 1940’, in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 5 (2008), p. 30-52 en Leen Roels, ‘Buitenlandse arbeiders in de Luikse steenkolenmijnen 1900-1974’, in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 5 (2008), p. 104-125. Mijnarbeid in het Hageland: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 217-228.

fabrieksbazen uit de nood. Maar ze losten het fundamentele probleem van een tekort aan vaste, ervaren beroepsmijnwerkers niet op. Vanaf de jaren twintig gingen de Waalse mijnbazen daarom steeds actiever op zoek naar buitenlandse werkkrachten.

De jaren twintig waren ook de jaren waarin de Hagelandse mijnarbeiders steeds minder richting Waalse mijnen trokken en steeds meer richting Limburg. In 1910 was de Leuvense ingenieur André Dumont begonnen met boringen in de Limburgse ondergrond. In 1915 werden de eerste kolen bovengehaald. De Hagelanders bleven lang trouw aan de Waalse mijnen. Dat had vooral te maken met de onveiligheid van de Limburgse mijnen in de beginjaren. De steenkoollagen waren er dikker en daardoor gebeurden er bij het ontginnen vaker dan in Wallonië ongecontroleerde instortingen. Maar de onervarenheid van het personeel speelde evengoed een rol.

III. 15 – Rillaarse mijnwerkers bij het beeld van de Heilige Barbara, hun patroonheilige. Ongedateerde foto. Overgenomen uit: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 218.

Vanaf de jaren dertig was het in de Limburgse mijnen niet meer gevaarlijker dan in Wallonië, al bleef het risico op een ongeluk groot. De Hagelanders trokken verrassend genoeg vooral naar de drie Genkse mijnen (Winterslag, Waterschei en Zwartberg). Die lagen nochtans verderaf dan de andere mijnen. De keuze was vooral ingegeven door de pendelmogelijkheden. De oostelijke mijnen stemden

hun vervoer expliciet af op Hagelandse pendelaars. De westelijke mijnen recruteerden hoofdzakelijk in de Kempen.

III. 16 – Jan Baptist Coolen uit Scherpenheuvel kwam in 1937 om bij een arbeidsongeval in de mijn van Zwartberg. Collectie Seizoenarbeidersmuseum Tielt-Winge.

Het werk in de mijnen was voor iedereen even zwaar en ongezond. Maar het pendelen – zowel voor de seizoenspendelaars als voor de vaste pendelaars - maakte mijnarbeid voor Hagelanders extra hard.

‘In 1918 trek ik voor het eerst naar de koolmijn. De eerste keer kom ik in een mijn terecht in Charleroi. Dagelijks naar huis komen is op dat ogenblik niet mogelijk. Wij blijven telkens voor een week ter plaatse. Elke werkdag start om zes uur 's morgens en eindigt om zes uur 's avonds. Het werk is verschrikkelijk zwaar en vuil. Wanneer we eten, kunnen we onze handen niet wassen. We zijn verplicht een stuk papier rond onze boterham te nemen om hem te kunnen opeten. Later werk ik ook in de mijn van Winterslag. Ik fiets dan dagelijks naar het station van Testelt en neem daar de mijnwerkerstrein. Winterslag is op dat ogenblik een gevaarlijke mijn. Er vallen jaarlijks meer doden dan er dagen zijn. Soms wordt er meer drukte gemaakt over een paard dat in de mijn verongelukt dan over een mens.’⁹⁷

⁹⁷ Jef Leeuws (1902) uit Rillaar. In: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 222.

‘Van 1939 tot 1950 werk ik in de mijn van Waterschei. Ik moet elke dag met de fiets naar Scherpenheuvel en van daaruit met de trein naar Zichem. Daar nemen wij de putterstrein via Hasselt naar Waterschei. In Waterschei zelf moeten we nog eens twintig minuten stappen eer we op de mijn zijn. In die periode werkt men in de mijn reeds in een drieploegenstelsel. Voor de ‘middagpost’ vertrek ik thuis om 10u20. Ik neem in Scherpenheuvel de trein om 10u.50 en ben dan in Waterschei om 13u30. We werken van 14u tot 22u. Ik kom dan pas na één uur ’s morgens thuis. Na 1946 kunnen we in Scherpenheuvel op de bus stappen. De rit naar Waterschei duurt nog ruim twee uren. Na 1950 werk ik in de Waalse mijnen. We pendelen elke dag heen en weer. Dit betekent voor mij dat ik elke ochtend om 3u50 op straat moet staan om de bus te nemen. We werken van 6u tot 14u en zijn omstreeks 16u30 terug thuis. In 1960 word ik ziek. Het werken in de mijn heeft mijn gezondheid gekost.’⁹⁸

Na de Tweede Wereldoorlog ging het Limburgse bekken op volle toeren draaien. Overheidsmaatregelen om gastarbeid uit het buitenland te stimuleren, zorgden ervoor dat vanaf dan fabrieksbazen steeds minder kozen voor seizoen- en pendelarbeiders. Er was ook een bijkomende reden. De Hagelandse ‘treinmannen’ uit Aarschot en Landen hadden geen al te beste reputatie in Limburg. In 1932 hadden zij de staking die was uitgebroken in de Waalse bekkens, naar Limburg gehaald. Ze had er niet het succes gekend van de Waalse staking, maar de naam van de treinmannen was er daardoor wel gemaakt.

Tot 1956 kwamen hoofdzakelijk Italianen naar de Belgische mijnen. Maar op 8 augustus van dat jaar kwamen bij een ramp in de mijn van Le Bois du Cazier in Marcinelle 136 Italianen om. De Italiaanse regering zette daarop het immigratiecontract dat zij met de Belgische overheid had afgesloten, stop. Bij de mijnramp kwamen trouwens ook 95 Belgen om, onder wie 28 Hagelanders uit Aarschot, Rotselaar, Betekom en Tremelo. In Betekom herinnert een monument aan dat verlies. Na de ramp kwamen vooral Grieken, Spanjaarden en Portugezen. In een nog later fase kwamen Turken en Marokkanen.

	1947	1961	1966
Hageland absoluut	1346	763	302
Hageland relatief	100	56,7	22,4
arr. Leuven absoluut	2115	1154	450
arr. Leuven relatief	100	54,6	21,3

Fig. 8 – Evolutie van het aantal pendelende mijnwerkers. In: Werner Schiemsy, *Enkele aspecten van de arbeidsmarkt in het Hageland* (Licentiaatsverhandeling KU Leuven 1968), p. 64. Net zoals de landbouwseizoenarbeid, nam pendel naar de mijnen nam af vanaf 1960.

2.3 Tijdelijke immigratie

Het Hageland was sinds de negentiende eeuw een regio van arbeidsemigratie. Die emigratie, die vooral de vorm aannam van seizoenarbeid, bleef bestaan tot na de Tweede Wereldoorlog.

⁹⁸ Felix van Aerschot (1920) uit Rillaar. In: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 223-224.

Mechanisatie in de landbouw en verdere modernisering van de industrie maakten dat vanaf dat ogenblik steeds minder seizoenarbeiders nodig waren. Tegen het einde van de jaren zestig van de twintigste eeuw was seizoenarbeid zo goed als uitgestorven. De Hagelanders bleven ook na die tijd meer dan gemiddeld pendelen, maar dat was haast uitsluitend ‘dagpendel’. De pendeltijd bleef weliswaar iets hoger liggen dan het Vlaamse en Belgische gemiddelde, maar sociaal onverantwoorde pendel kwam steeds minder voor.

Het Hageland werd op haast hetzelfde moment, vanaf de jaren zeventig, ook een regio van tijdelijke arbeidsimmigratie.⁹⁹ Na decennialang seizoenarbeiders te hebben uitgestuurd, ontving het Hageland nu seizoenarbeiders. Die evolutie was een rechtstreeks gevolg van de regionale economische politiek die de Belgische overheid was beginnen voeren vanaf 1958. Eén van de speerpunten van die politiek was het stimuleren van fruitteelt. Het beleid miste zijn effect niet. Er kwam een proeftuin in Rillaar, een onderzoekscentrum voor fruitteelt in Glabbeek-Zuurbemde, een fruitveiling in Glabbeek – vandaag onderdeel van de Belgische Fruitveiling – en een gevoelige uitbreiding van het fruitareaal. Vooral hardfruit –laagstamappelen en -peren – bleek het goed te doen in het Hageland, maar her en der, op zuidelijk georiënteerde hellingen, bleven ook perzikkbomen het landschap sieren. Die perzikteelt dateerde van voor de appel- en perenteelt. In de jaren twintig was ermee begonnen. Sinds de jaren zeventig was het Hageland bovendien een tijdlang het noordelijkste wijngedebied van Europa. Vandaag valt die eer te beurt aan een wijngedebied in de buurt van het Duitse Leipzig. De hellingen in de buurt van Wezemaal bleken een ideale ondergrond te bieden voor wijngaarden. Preciezer: ze bleken opnieuw een ideale ondergrond. In de dertiende eeuw was er ook een wijngaard geweest en in het begin van de negentiende eeuw stond Wezemaal bekend als wijndorp. De nog bewaarde wijnmuur dateert uit die tijd. Vandaag is het Hageland samen met Haspengouw de voornaamste fruitstreek van België, met de Jonagold als ‘topproduct’.

Tijdens het oogstseizoen, in augustus en september, hebben de fruitbedrijven een grote nood aan plukkers. Die vonden ze lange tijd – tot de jaren zeventig - in huisvrouwen, studenten en gepensioneerden uit de buurt en nadien bij illegale immigranten, vaak Sikh. Met het zomerse plukwerk verdienden ze een aardig centje bij. Maar het plukwerk bevond zich vaak in een grijze of eerder zwarte zone. De bedrijven registreerden de arbeiders niet officieel en de plukkers gaven hun inkomsten niet aan. Geen van beide partijen was dan ook beschermd door het arbeidsrecht of de sociale zekerheid. In 1994 werd een plukkaart ingevoerd: een registratiedocument voor gelegenhedsplukkers waarop ook hun loon werd vermeld. Vanaf hetzelfde ogenblik werd streng gecontroleerd en zonodig financieel gestraft.

De officialisering van de seizoenarbeid in de fruitpluk zorgde voor een evolutie in het plukpubliek. Het plukken werd voor de lokale plukkers minder interessant. Een officieel loon betekende ook officiële belastingen. Toch was het niet alleen de invoering van de plukkaart die zorgde voor het

⁹⁹ Zie o.a.: Anneleen Herinckx, *Tewerkstelling van buitenlandse arbeidskrachten in de fruitpluk: regio Hageland* (Masterproef HUB 2009), Miet Lamberts en Maxime Loosen, ‘Boer gaat vreemd. Onderzoek naar de tewerkstelling van allochtonen in de land- en tuinbouw’, in: *Over Werk. Tijdschrift van het Steunpunt WSE* (2010), p. 61-66 en Maxime Loosen en Miet Lamberts, *De tewerkstelling van allochtonen in de land- en tuinbouw. Een kwantitatieve en kwalitatieve beschrijving van de huidige situatie* (Departement Landbouw en Visserij, Afdeling Monitoring en Studie, HIVA – KU Leuven 2010).

afnemen van de lokale plukkers. Ook andere maatschappelijke ontwikkelingen speelden. Steeds meer vrouwen werkten, het aanbod aan studentenjobs was tegen de jaren negentig sterk toegenomen en gepensioneerden vulden hun tijd anders dan tevoren in. Voor illegale immigranten werd het plukken door de vele controles een risicovolle onderneming. Uitzwijzing dreigde. Bij de regularisatiecampagne van Guy Verhofstadt in 1999 raakten heel wat Sikh geregulariseerd. Zij konden vanaf dat ogenblik ander werk aannemen. Ook zij verdwenen toen grotendeels als plukkers.

Eigenaars van fruitbedrijven moesten op zoek naar andere plukkers en vonden die in 'nieuwe' buitenlandse seizoenarbeiders. Dat waren – en zijn - hoofdzakelijk Europeanen uit de nieuwe Oosteuropese lidstaten. Om te kunnen plukken moeten zij beschikken over een arbeidskaart en een arbeidsvergunning voor seizoenarbeid (beperkt tot 65 dagen per jaar). Maar ook politieke vluchtelingen die asiel hebben aangevraagd mogen seizoenarbeid verrichten. Het aantal Oosteuropese plukkers stijgt snel.¹⁰⁰ In 2006 werden 6 831 arbeidskaarten voor de tuinbouwsector uitgeleverd aan seizoenarbeiders uit Polen, Tsjechië, Slovakije, Slovenië, Hongarije, Estland, Letland en Litouwen. In 2008 – na de toetreding van Bulgarije en Roemenië - waren dat er al 21 566. De Polen zijn het best vertegenwoordigd met 15 503 arbeidskaarten. In 2012 is 73% van alle seizoenarbeiders in de tuinbouw van buitenlandse nationaliteit. Uiteraard is de tuinbouwsector ruimer dan alleen de fruitpluk. Ook de groentensector in het Mechelse en de sierteelt in het Gentse doen beroep op seizoenarbeiders. In 2008 reikte Vlaams-Brabant 2 443 arbeidskaarten voor seizoenarbeid uit: 1 933 voor Poolse werknemers, 404 voor Roemeense en 42 voor Bulgarse.

'Het is eigenlijk begonnen met Jerom, een Nigeriaan. Hij was de eerste zwarte in het dorp [Meensel-Kiezegem in 1993]. Voorheen konden we voor de fruitpluk altijd een beroep doen op huisvrouwen en gepensioneerden, maar die tijden waren voorbij. Maar Jerom viel zo goed mee, en uiteindelijk moesten we geen advertenties meer plaatsen: via mond-aan-mondreclame kunnen we in augustus kiezen tussen 200 kandidaten. We zijn een familiebedrijf en sorteren appels en peren. Onze werknemers zijn oud, jong, man, vrouw en van diverse afkomst: Irakezen, Roemenen en veel Congolezen.'¹⁰¹

'Bij het begin van het seizoen zoeken we iemand die Pools kan en dan sturen we een brief of email om de arbeiders te vragen om ons te laten weten met hoeveel ze kunnen komen, wie kan komen, hoe ze komen (bus, auto,...)'¹⁰²

¹⁰⁰ Herinckx, *Tewerkstelling*, p. 71.

¹⁰¹ Mario Vanhellemont van het gelijknamige fruitbedrijf Van Hellemont uit Meensel-Kiezegem. In: Lotte Beckers, 'Leren kijken naar de mens achter het CV', in: *De Morgen*, 5 januari 2013, p. 12.

¹⁰² Familie Borgugnons-Knops uit Kersbeek-Miskom. In: Herinckx, *Tewerkstelling*, p. 99.

III. 17 – Fruitbedrijf Van Hellemont wint in 2012 de diversiteitsprijs via Jobkanaal. Foto: Collectie Fruitbedrijf Van Hellemont.

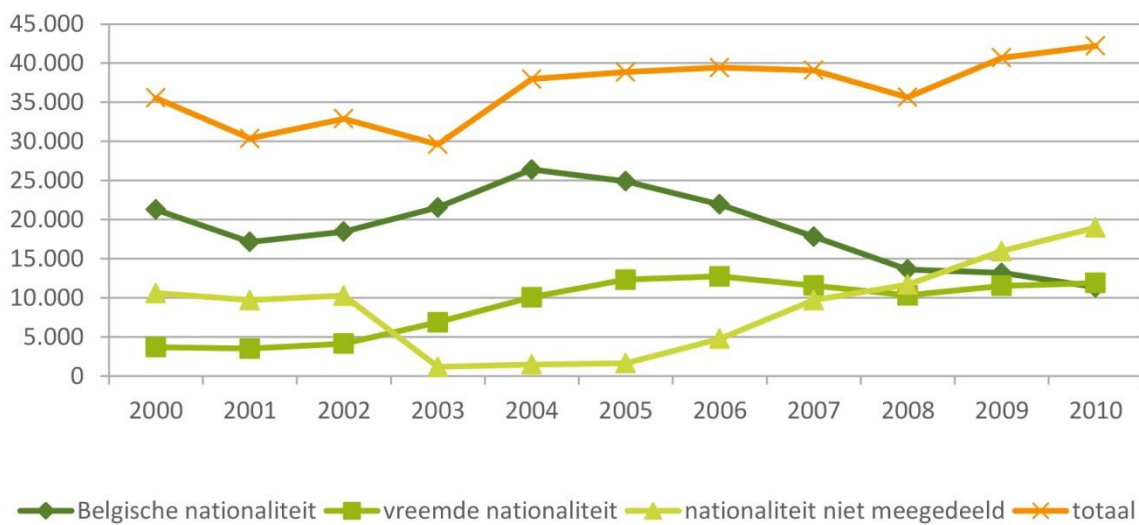

Fig. 9 – Evolutie van het aantal seizoenarbeiders in de tuinbouw, Vlaanderen 2000-2010. Naar: *Allochtone en autochtone tewerkstelling in de Vlaamse land- en tuinbouw* (AMS Focus 2012) (Brussel 2012), p. 6. De grafiek geeft cijfers voor Vlaanderen, niet specifiek voor het Hageland. De trend is er één van dalende autochtone en stijgende allochtone tewerkstelling.

2.4 Transport

Tenzij voor seizoenarbeid dicht in de buurt, hadden arbeidsmigranten transportmiddelen nodig om hun arbeid te kunnen uitvoeren. Welk transportmiddel dat was, hing af van de bestemming. Die bestemming hing op haar beurt af van de transportmiddelen die beschikbaar waren. De nieuwe wereld werd bereikbaar door de komst van stoomschepen. En de verderaf gelegen industriegebieden in Wallonië waren bereikbaar per trein. Autobussen maakten de pendel naar de mijnen vanaf de kate jaren dertig van de twintigste eeuw iets comfortabeler.

Met Antwerpen had België de ideale haven voor de overtocht van de Atlantische Oceaan.¹⁰³ Sinds 1859 vervoerde de rederij Red Star Line petroleum. Goed tien jaar later, in 1873, maakten de eerste passagiers met het schip *Vaderland* de overtocht richting Philadelphia en New York. Die duurde een maand. Nog een jaar later was Antwerpen na Londen en Liverpool de grootste emigratiehaven. Dat succes was vooral te danken aan de Red Star Line, maar ook aan de vele andere rederijen die de haven aandeden. In 1885 waren niet alleen New York en Philadelphia bereikbaar, maar ook Boston, Baltimore, Portland, San Francisco, Québec, Rio de Janeiro, Buenos Aires, Montevideo, Vera Cruz, Havana, Adelaide, Melbourne en Sydney. De concurrentie tussen de verschillende rederijen zorgde voor – relatief – lage prijzen. Voor een overtocht Antwerpen-New York betaalden Ferdinand en Jozef de Keyser uit Rillaar in de jaren 1880 per persoon 130 frank, eten niet inbegrepen, voor een tocht van bijna 35 dagen. Ze hadden hun boerderijtje verkocht om de overtocht te kunnen betalen. Wie dat niet deed, moest vaak jaren sparen om het bedrag bijeen te krijgen. Een arbeidersdagloon lag immers rond de 3 fr. En wie in de haven van aankomst was, was nog niet op zijn nieuwe thuis.

‘We vertrekken de 21ste augustus 1881 uit Antwerpen. Zeven dagen later leggen we aan in Madeira. Van daar uit gaat de reis verder naar Rio de Janeiro. De zon bezorgt ons weinig last, de regen des te meer. In de nabijheid van het schip zien we regelmatig veel grote vissen. Midden in de nacht van 14 september komen we in Rio aan. De volgende dagen varen we verder en op 20 september komen we in Montevideo aan. Nog twee dagen later meren we aan in de haven van Buenos Aires. 33 dagen zee zijn voorbij. Argentinië, hier zijn we! We blijven in Buenos Aires tot 29 september en zetten dan de reis verder met de trein. Samen met ons vertrekken nog drie andere families. We treinen tot aan de rivier de Paraguay en varen met een stoomboot de rivier op, richting Rosario. Daar komen we op 1 oktober toe. Nu moeten we de trein op naar Carcarano. Ten slotte gaat de reis verder met drie karren. Voor iedere kar staan twee paarden. Deze karreis naar San Jos de la Esquina duurt 13 uur. We huren een huis en blijven daar vier weken.’¹⁰⁴

Ook voor wie in eigen land bleef, was de reis naar de werkplek een avontuur. Zeker aan het einde van de negentiende en in het begin van de twintigste eeuw en toch als het buiten fietsafstand was. Wallonië was vanuit het Hageland best bereikbaar per trein: van Aarschot over Leuven richting Luik, of via Tienen. De stations waren bereikbaar per fiets, maar vooral ook per tram. Aan tramstaties was

¹⁰³ Musschoot, *Wij gaan naar Amerika*, p. 60-64.

¹⁰⁴ Ferdinand Vandepanhuysen uit Rillaar in 1881. In: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 31.

er in het Hageland sinds 1898 met de aanleg van de lijn Haacht-Aarschot-Tienen geen gebrek.¹⁰⁵ De tramlijn zou tot 1955 worden bediend.

Ill. 18 – De tramstatie van Tielt. Ongedateerde postkaart. Collectie Seizoenarbeidersmuseum Tielt-Winge.

‘De mannen zwieren de reiszak over de schouder. Ze zullen nu maar opstappen. Ze stappen flink door. In het dorp zullen ze de zwarte tram nemen en via Tielt naar Tienen rijden. Het zal druk worden op de tram. Het wordt weer een kwestie van het eerste erop te springen, wil je nog kunnen zitten. De kleine mannen zijn langs de andere kant van de straat gaan staan om de tram voorbij de bocht te zien komen. Op enkele uitzonderingen na staan ze er allemaal. Hier staan zeker tachtig jongens en meisjes van zo’n elf tot veertien jaar. Ze vertrekken niet alleen. De meesters en de zusters zullen zich zorgen maken. Het zal stil zijn in de hoogste klassen. De scholen zijn pas herbegonnen en nu is ’t grootste deel van de leerlingen al weer weg tot na Allerheiligen. De tram is daar, roepen de kinderen. De bende stieft de straat over. De tram is extra lang vandaag. Rillaar loopt leeg’.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Dries Ceuppens, ‘Toet zei de tram. De aanleg van de tramlijn Tienen-Aarschot’, in: *De Reenstein*, 1 (2012), p. 7-11.

¹⁰⁶ Het vertrek naar de ‘grote biet’ uit Rillaar’. Verhaal in Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 91.

III. 19 – Stopplaats van de stoomtram in Rillaar. Uit: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 42.

In 1869 had Alexandre Jamar, liberaal minister van Openbare Werken, beslist om arbeiderstreinen in te voeren.¹⁰⁷ Dat waren treinen waarop arbeiders – eerst alleen industriearbeiders – in de derde klasse konden reizen met een weekabonnement. Zes heen- en terugreizen per week werden aangeboden aan een sterk verminderd tarief. Om zo'n abonnement te kunnen krijgen, moest de pendelende arbeider twee documenten voorleggen: een bewijs van woonplaats en één van werkplaats. De abonnementsformule raakte de volgende jaren steeds meer uitgebreid. Vanaf 1870 kon iedereen met een weekabonnement reizen. Niet veel later werd de maximale afstand die mocht worden afgelegd, opgetrokken van 25 naar 100 kilometer. In 1896 volgde de misschien wel grootste aanpassing. Vanaf dan kon ook een weekabonnement worden aangeschaft voor één reis heen en één reis terug per week. Toen werd het abonnement bijzonder interessant voor Hagelandse seizoenarbeiders in de industrie. Zij pendelden immers – zeker in die tijd – niet per dag, maar per week. Landbouwseizoenarbeiders bleven doorgaans een heel seizoen ter plekke, maar ook zij maakten hun verplaatsing per trein. Het station van Scherpenheuvel-Zichem reikte in januari en juli 1906 het hoogste aantal weekabonnementen uit van alle Belgische stations: 3117 voor beide maanden samen. Dat berekende de socioloog Ernest Mahaim in zijn monumentale studie over de arbeidersabonnementen uit 1910.¹⁰⁸

Over wat precies het idee achter de invoering van de arbeidersabonnementen was, werd al in de vroege twintigste eeuw stevig gediscussieerd. Volgens katholieken en conservatieven was het het nobele idee de plattelanders zo kort als mogelijk bloot te stellen aan de sociale, morele en

¹⁰⁷ Zie: Donald Weber, 'Werkmanstreinen en de geboorte van de moderne pendelaar, 1870-1914', in: *Brood en rozen: tijdschrift voor de geschiedenis van sociale bewegingen*, (2009), p. 131-148.

¹⁰⁸ Ernest Mahaim, *Les abonnements d'ouvriers sur les lignes de chemins de fer belges et leurs effets sociaux* (Brussel 1910), p. 65.

hygiënische gevaren van de stad en de industrie. Socialisten waren ervan overtuigd dat de abonnementen integendeel een manier waren om arbeiders monddood te maken en ervoor te zorgen dat vakbonden geen grip op hen kregen. Wat de effecten waren, is eenvoudiger te achterhalen. De pendelaars ontpopten zich in hun dorpen af en toe tot verdelers van ideeën uit de stad of van de vakbonden. En Vliebergh stelde tot zijn grote ontzetting vast dat er ‘een dorp in Oostelijk Hageland was waar in 1913 dertien gevallen bekend waren van syphilis en die werden daar ingebracht door werklieden die uitweken naar de Luiksche nijverheid.’ Wie weet waren er niet nog ongekende gevallen, besloot hij.¹⁰⁹ Maar het belangrijkste effect was zonder twijfel de bewegingsvrijheid die (seizoen)arbeiders verkregen. Hun werkterrein vergrootte aanzienlijk.

De trein bleef lang het populairste vervoermiddel voor seizoenarbeiders. Vanaf de late jaren dertig kwam er enige concurrentie van autobussen. Vooral mijnarbeiders – zowel richting Limburg als richting Wallonië – kregen busvervoer aangeboden door de mijneigenaars. De reis werd daardoor comfortabeler. Niet zozeer omdat ze korter werd – vaak waren arbeiders zelfs langer onderweg – maar wel omdat het busvervoer van deur tot deur liep. Zoals hoger beschreven reisden ook Hagelandse erwten- en bonenplukkers doorgaans per bus.

vertrek	Zolder	Houthalen	Winterslag	Waterschei	Zwartberg
Aarschot	3u45	3u50	3u50	3u40	4u25
Baal				4u20	
Begijnendijk		4u30	4u35	4u20	4u50
Betekom			4u55	4u10	4u15
Houwaart				4u10	4u05
Langdorp			4u05		
Messelbroek			3u45	4u	
Nieuwrode				4u45	
Rillaar	3u15	3u44	3u38	4u20	4u05
Rotselaar			5u45		
Scherpenheuvel	2u45	3u30	3u	3u55	3u55
Testelt			3u45	4u	
Tremelo				5u10	
Zichem			3u10	4u20	4u

Fig. 10 – Pendeltijd per bus in 1957. Naar: Roger-Leo Masure, *Demografische, economische en sociaal-economische studie over het centrale gebiedsdeel van de testzone Hageland-Zuiderkempen* (Leuven 1959), p. 122.

‘Vanaf 1936 rijdt vader Staf met een bus naar de mijn van Zwartberg. Een verantwoordelijke van de mijn ronselt arbeiders in de streek tussen Aarschot en Diest. Hij vraagt vader in te staan voor het vervoer van de mijnarbeiders. Om naar de koolmijn te pendelen koopt hij een autobus met dertig zitplaatsen. Op dat ogenblik wordt er in de mijn in twee ploegen gewerkt. De arbeiders die vader vervoert, werken van zes uur tot twee uur na de middag. Zij werken

¹⁰⁹ Vliebergh, *Het Hageland*, p. 178.

ook op zaterdag. In die beginperiode mag vader alleen de kolenhouters meenemen met de bus. Handlangers moeten met de trein naar Zwartberg. Wij pendelen met arbeiders naar de koolmijn van Zwartberg tot het einde van het jaar 1966.¹¹⁰

Seizoenarbeiders die vandaag naar het Hageland afzakken voor de fruitpluk, regelen hun transport zelf. Dat is alvast het geval voor zes Hagelandse fruitbedrijven die meewerkten aan een onderzoek naar recente seizoenarbeid in het Hageland.¹¹¹ De fruittelers merken op dat zij het eerste jaar doorgaans per bus komen. Een busreis vanuit Oost-Europa richting België kost 70 tot 100 euro. Het tweede plukjaar komt haast iedere arbeider met zijn eigen wagen, gekocht met het loon van de eerste seizoenarbeid. Met zo'n auto zijn de seizoensplukkers vrijer om na de werkuren vrienden te bezoeken op een bedrijf in de buurt, boodschappen te doen of een uitstap te maken.

¹¹⁰ Jos Kiesekoms uit Rillaar. In: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 225-226.

¹¹¹ Herinckx, *Tewerkstelling*, p. 99-100.

3 Kost & inwoon

Veel namen seizoenarbeiders niet mee, niet als ze voor een week vertrokken, maar ook niet als ze voor langer gingen. In hun Walenzak of baluchon – een peluw van gestreepte stof die ze over hun schouder droegen – zat werkkledij, wat eten en gereedschap. Voor bietenmannen was de bietenhak een kostbaar goed. Ze lieten het blad maken door een goede smid en zochten desnoods wekenlang in het bos naar een tak voor een goede steel. De beperkte bagage betekende niet dat ter plaatse alles was voorzien.

3.1 Huisvesting

De tijdelijke huisvesting van de seizoenarbeiders liet niet zelden te wensen over, zeker voor de Tweede Wereldoorlog. Of het nu ging om industrie-arbeiders die verbleven in een logementshuis in de buurt van de fabriek, of om landbouwarbeiders die bij de boer verbleven: het was armoe troef. Met wat geluk was er een volwaardig bed per persoon, licht en lucht waren een schaars goed. In 1926 stemde de provincieraad van Brabant een reglement dat een einde moest maken aan de vele misstanden.¹¹²

‘art. 2 – De veestallen, paardenstallen, schuren, de loodsen en de afgelegen plaatsen mogen niet gebruikt worden tot huisvesting of slapplaats der werklieden.

art. 3 – De tot huisvesting der werklieden bestemde lokalen dienen opgericht op een effen, drogen grond beveiligd tegen overstroming en tegen de uitwasemingen van de beir- en mestputten.

art. 4 – Zij zullen gebouwd worden uit ondoordringbare, aansluitende materialen. De muren zullen geveerd of wit gekalkt worden en zullen ten minste eenmaal per jaar afgewassen of herkalkt worden.

art. 5 – De kamers en slaapkamers zullen behoorlijk gesloten, verlucht en verlicht worden.

art. 10 – De gebouwen welke door groepen seizoenarbeiders betrokken zijn, zullen ten minste een bijzondere zaal hebben met de noodige meubelen of huisraad om als keuken en woonkamer te dienen. Dit lokaal zal ten minste 2 vierkante meters per bewoner bedragen en zal niet mogen gebruikt worden als slaapkamer.

art. 11 – De woonkamer zal voorzien zijn van een keukenfornuis of van alle ander toestel waarmee de voedingsmiddelen kunnen gekookt worden en de klederen van het personeel gedroogd worden.

art. 12 – Iedere werknemer beschikt over een bed alsook over het noodig beddengoed, dit meubilair zal hem door de patroon bezorgd worden. De kamers zullen steeds in goeden staat van reinheid gehouden worden.’

Het reglement werd niet nageleefd. Dat stelde Kamiel Nuyts in 1930 vast. Hij voerde aan de Sociale School van Heverlee een onderzoek uit naar Hagelandse seizoenarbeid. De voornaamste verklaring daarvoor lag zijns inziens in het ontbreken van een instantie die op de naleving zou controleren. Of

¹¹² Nuyts, ‘Vlaamsche landbouwarbeiders’, p. 527.

ruimer zelfs: van een instantie die zich überhaupt om het lot van de seizoenarbeiders bekommerde. Haast alle bewaarde getuigenissen bevestigen Nuyts' vaststelling. Jef Nijs uit Rillaar herinnerde zich de kamer bij de suikerfabriek van Fexhe: 'Onze bedden staan vlak naast elkaar. De ruimte waarin we slapen is vuil. Wanneer de ene werken is, slaapt de andere in hetzelfde bed.'¹¹³ Logeren bij boeren verliep doorgaans in nog slechtere omstandigheden. Al waren er ook wel enkele gelukkigen die het beter troffen.

'Dit jaar treffen we het niet met de boer. We slapen bij de paarden in de stal. Zelfs geen bussel stro kan ervan af om onze slaapzakken te vullen. Van kaf krijgen is helemaal geen sprake. Aan de houtmijt hebben we enkele hetsels hout gehaald. Die leggen we in de houten bak die men getimmerd heeft en die ons bed moet voorstellen. Mijn laken is al helemaal stuk. Een bussel hout doet dienst als hoofdkussen. We zijn elke avond doodop. Het slapen, zelfs al moet dat op enkele houtbussels, is dan geen enkel probleem. Na een tijdje weten we het wel: we willen hier zo vlug mogelijk weg. De boer heeft ons verboden het toilet op de hoeve te gebruiken. Wie moet, is verplicht van buiten de hoeve, in de wei te gaan. Neen, voor deze boer zijn wij geen mensen.'¹¹⁴

'Wij slapen op een zoldertje boven een kippenhok. Een strozak of dekens hebben we niet. We hebben op de grond een laag stro gestrooid. Daarop leggen we enkele jutezakken. In plaats van dekens gebruiken we ook jutezakken.'¹¹⁵

'Wij slapen in een varkenshok, mannen en vrouwen naast mekaar. De strozakken liggen zo op de grond. Je moet ze iedere dag keren want anders gaan ze van het optrekkend vocht verstikken. Het grootste probleem is echter de ratten. We kunnen geen enkele nacht rustig slapen zonder gestoord te worden door de ratten die over ons heen kruipen. Het is akelig. Gelukkig is er niemand in onze groep echt bang, want dan zou er van slapen helemaal niets meer in huis komen.'¹¹⁶

'Wij zijn aan de slag bij een niet zo grote boer. De eerste dag slapen we in de paardenstal. Dat valt niet zo mee. De boer belooft ons dat het maar voor één nacht is. Onze kamer is nog niet klaar. Daarna slapen we inderdaad op een pracht van een kamer. We hebben een goed bed. Op die kamer staan twee zetels. Wanneer we 's avonds thuiskomen, brandt de kachel. Het is een weelde als je zo kunt naar de bieten gaan.'¹¹⁷

Op verbetering was het lang wachten. Gaston Durnez, journalist bij De Standaard, publiceerde in november 1954 een twaalfdelige reeks over seizoenarbeid in Wallonië. Zijn relaas was een neerslag van een rondreis in het Waalse landsgedeelte. Aflevering 5 heette veelzeggend 'Het schandaal der logementen'. Hij vertelde over twaalf industrie-arbeiders die huisden in een afgedankte watermolen,

¹¹³ In: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 121.

¹¹⁴ Justina Verbiest (1903) uit Rillaar. In: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 76.

¹¹⁵ Gust Everaerts (1891) uit Rillaar. In: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 77.

¹¹⁶ Louis Isenborghs (1897) uit Rillaar. In: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 78.

¹¹⁷ Henri van Calster (1906) uit Rillaar. In: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 80.

zonder fatsoenlijke bedden, kasten, kook- en wasgelegenheid en verwarming.¹¹⁸ Ook Jozef Willems, die sinds 1950 onderpastoor was in Rillaar en sinds 1958 aalmoezenier van de seizoenarbeiders, bezocht 'zijn' seizoenarbeiders geregeld in hun tijdelijke woonst in Wallonië. Hij schatte dat in de vroege jaren vijftig 5% terecht kwam in een zeer goed onderkomen, 20% op een goede plek en de overige 75% bleef gehuisvest in 'hokken'.¹¹⁹ Onder invloed van vakbondsacties werd in 1959 een nieuw huisvestingsreglement uitgevaardigd door de Rijksdienst voor Arbeidsbemiddeling. Dat zorgde ervoor dat de grootste wantoestanden tot het verleden gingen horen. Weinigen hebben er nog van kunnen profiteren.

Wie vandaag seizoenarbeid verricht in het Hageland, is veel beter af dan vijftig jaar geleden. Sinds februari 1997 valt de huisvesting van seizoenarbeiders op fruitbedrijven onder het zogeheten Kamerdecreet. Dat decreet regelde de veiligheids- en kwaliteitsnormen voor alle vormen van tijdelijke huisvesting in kamers. Er werd echter niet specifiek melding gemaakt van seizoenarbeiders. Omdat de huisvesting van seizoenarbeiders wel zéér tijdelijk was – maximaal 65 dagen – vonden heel wat fruittelers ze streng. Vooral de oppervlakennorm van 12m² voor een eenpersoonskamer en 18m² voor een tweepersoonskamer bleek in de praktijk moeilijk te realiseren.¹²⁰ Heel wat fruittelers huurden tijdelijke woonunits voor seizoenarbeiders en die waren doorgaans kleiner.

In juni 2008 werd het Kamerdecreet aangevuld met het Kataraktdecreet.¹²¹ Dat hield een versoepeling in van de regels, vooral inzake kameroppervlakte. Het voorzag een overgangperiode van twee jaar. Op die tijd moesten fruittelers zorgen voor de nodige aanpassingen. Van de zes Hagelandse fruitbedrijven die Herinckx in haar eerder genoemde onderzoek bevroeg, waren in 2010 drie helemaal in regel met het decreet.¹²² Zowel het bedrijf van de familie Borgugnons-Knops uit Kersbeek-Miskom, als de fruitbedrijven Overstijns uit Bunsbeek en Veulemans uit Kapellen hebben een loods omgebouwd tot wooneenheden. Op die manier ontsnappen ze aan de kost van de huur van wooncontainers. Die loopt voor één seizoen al gauw op tot 7500 euro. Twee andere fruittelers, Pacolet uit Oplinter en Vanthienen uit Kortenaak, waren op het ogenblik van de bevraging bezig met verbouwingen. Fruitbedrijf Vanhellefont werkt met buitenlandse seizoenarbeiders die in België gevestigd zijn en moet dus geen huisvesting voorzien. Ondanks de versoepeling blijft kritiek leven op het decreet. 'Wanneer het proper is en alles is voorzien, zijn de buitenlandse arbeiders tevreden', meent Vanthienen. 'Dat doe je vanzelf, want je haalt het er makkelijk uit. Als je de mensen op een hooizolder steekt en laat slapen op een bot stro, moet je niet verwachten dat ze voor u door een vuur gaan'.¹²³

¹¹⁸ Gaston Durnez, 'Het schandaal der logementen', in: *De Standaard*, 5 november 1954, p. 6.

¹¹⁹ Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 81.

¹²⁰ Egide Lismond, 'Kataraktdecreet regelt huisvesting seizoenarbeiders', in: *De Standaard*, 9 september 2010, p. 26.

¹²¹ Stefaan Kint e.a., *Veilig onderdak geven. Handleiding huisvesting voor seizoenarbeiders* (Leuven 2008).

¹²² Herinckx, *Tewerkstelling*, p. 96-97.

¹²³ Herinckx, *Tewerkstelling*, p. 96.

3.2 Kost

Landbouwseizoenarbeiders hadden de keuze: ze gingen werken zonder kost, met halve of met hele kost. Meestal kozen ze voor halve kost. Zonder kost betekende tijd verliezen aan boodschappen doen, hele kost betekende geld afstaan aan de boer. Halve kost was de gulden middenweg. De boer zorgde voor ontbijt en middagmaal. Voor het avondmaal zorgden de seizoenarbeiders zelf, met wat ze bijhadden van thuis of kochten van de boer. Beter: de vrouwen in de seizoenarbeidersploeg zorgden voor het avondmaal. Landbouwseizoenarbeiders waren beter af dan industrie-arbeiders, die doorgaans ‘zonder kost’ werkten, en na een lange dag op zoek moesten naar eten.

III. 20 – Hagelandse seizoenarbeiders nemen middagpauze op het veld in Leuze. Foto uit 1959. Collectie KADOC – KU Leuven.

Maar ‘beter’ stond meestal niet voor ‘goed’. Het eten dat landbouwarbeiders kregen voorgeschoteld was bijzonder eenzijdig: aardappelen, brood, melk en vet. Weinig boeren voorzagen vlees, groenten waren te kopen. En voor uitgebreid koken had niemand ’s avonds nog energie. Het was zonder twijfel een voedingspatroon dat niet aangepast was aan het zware werk dat de arbeiders verrichtten. Het mag dan ook niet verbazen dat velen na een seizoen van enkele weken verzwakt terugkeerden naar huis.

‘Halve kost houdt voor ons in dat wij van de boer aardappelen en bier krijgen. Het bier is Hoegaards en smaakt wat zuur. Je kunt niet zeggen dat het lekker is. We nemen van thuis wat spek mee en kopen ginds brood en bij de boer wat melk. We eten ’s morgens en ’s

avonds een homp brood met wat vet en een stuk spek. 's Avonds koken we aardappelen eten ze met wat melksaus en een ui.'¹²⁴

'Ze behandelen ons als beesten. Wij hebben volle kost, maar je kan er het leven niet mee houden.'s Morgens krijgen we wat zwart brood met een laag wit vet op en wat siroop. Je kunt er echt niet op werken. Ik heb het karakter niet om te reklameren, maar zo kan het niet verder. 's Middags krijgen we niets dan wat gekookte aardappelen en een ei dat mee met de aardappelen gekookt is. Het is zo hard als steen. 's Avonds krijg je het overschot van de aardappelen met een homp droog brood en een sardientje. Wat een weelde als het zondag wordt, dan krijgen wij als toemaatje wat soep. Vlees is er zelden te bespeuren, op een stuk rottend spek na. Men wil het ons doen eten met een gebakken ei. Niemand krijgt er een beet van door de keel. We smijten het weg. We moeten aan de slag met enkel een snee droog brood in de maag.'¹²⁵

"s Avonds na het werk schillen we nog vlug voor het slapengaan de aardappelen van de volgende dag. Die zetten we dan neer aan de deur van de boer. We mogen in de woonvertrekken van de boer niet binnenkomen. De boerin kookt dan de aardappelen tegen twaalf uur. Ze laat die dan wel staan met het kookwater er nog op. Zout moeten we zelf meenemen. We krijgen bij de boer zelfs geen zout. Zo'n behandeling, het is schandelijk. We zijn er nog slechter aan toe dan de varkens. Van de aardappelen die men kookt voor de varkens wordt het water wel afgegoten. Dat doet men niet met de aardappelen van de Vlamingen. Wat hebben ze ons daar toch gekleineerd.'¹²⁶

Gelukkig waren er ook boeren die wel goed de kost kregen. En net zoals de huisvesting verbeterde in de loop van de jaren vijftig, verbeterden ook de levensomstandigheden. In de suikerfabriek van Fexhe waren er vanaf 1946 twee personen in dienst om te koken voor de seizoenarbeiders. Ze zorgden voor koffie, soep, aardappelen en groenten. Voor vlees moesten de arbeiders zelf zorgen. Seizoenarbeiders vandaag koken zelf, in de keuken die hoort bij hun tijdelijke woonst. Net als de seizoenarbeiders van vroeger brengen ze eten mee van thuis. Dat dient niet alleen om op te eten, maar ook om te schenken aan hun tijdelijke bazen. 'Typisch Poolse worsten, opgelegde augurken, we appreciëren dat maar eten het meestal niet op', klinkt het bij fruitbedrijf Veulemans. En nog: 'dat is toch een heel andere smaak dan wij gewoon zijn.'¹²⁷

3.3 Lonen

Geld was – en is – voor veel (tijdelijke) arbeidsmigranten de hoofreden voor hun uitwijking. Voor de Hagelandse seizoenarbeiders was het idee meer te verdienen dan een ander of dan elders ook wat hen overeind hield tijdens de zware arbeid. De lonen voor seizoenarbeid lagen in Wallonië inderdaad iets hoger dan in Vlaanderen. Dat berekende Kamiel van Loo voor het midden van de jaren veertig. In Frankrijk lagen ze voor de Tweede Wereldoorlog dan weer hoger dan in Wallonië, maar zeker voor

¹²⁴ Gerard Tuerlinckx (1905) uit Rillaar. In: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 70.

¹²⁵ Felix van Vlasselaer (1907) uit Rillaar. In: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 71.

¹²⁶ Justina Verbiest (1903) uit Rillaar. In: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 72-73.

¹²⁷ Herinckx, *Tewerkstelling*, p. 97.

Hagelandse seizoenarbeiders – anders dan voor Westvlaamse – woog dat hogere loon niet op tegen de grotere verplaatsing die nodig was.

	Vlaanderen/ha	Vlaanderen/dag	Wallonië/ha	Wallonië/dag
bieten zetten	850 fr.	50-55 fr.	750 fr.	50-55 fr.
bieten rooien	980 fr.	60-65 fr.	1000 fr.	60-70 fr.
vlas slijten	1000 fr.	60-70 fr.	1100 fr.	60-70 fr.
oogstwerk		50-60 fr.		70 fr.

Fig. 11 – Lonen voor seizoenarbeid in Vlaanderen en Wallonië. Naar: Kamiel van Loo, *De lonen der landarbeiders in België* (Hombeek z.d.). De lonen lagen in het midden van de jaren veertig iets hoger in Wallonië dan in Vlaanderen, met uitzondering van het bieten zetten.

jaar	prijs/ha	jaar	prijs/ha
1860	14 fr	1936	165 fr.
1903	20 fr.	1944	1000 fr.
1910	23 fr.	1953	2400 fr.
1920	65 fr.	1963	4000 fr.
1930	200 fr.		

Fig. 12 – Evolutie van het loon per hectare in het bietenzetten. De crisis van de jaren '30 is te traceren in 1936, de effecten van de Gutt-operatie voor een snel economisch herstel na de Tweede Wereldoorlog in 1944. Naar: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 87-88.

Toch zijn ook enkele bedenkingen te maken bij de overtuiging van de seizoenarbeiders. Ze verdienden vooral 'veel' omdat er nauwelijks alternatieven voorhanden waren voor seizoenarbeid. En dat ze dubbele shiften draaiden, vergaten ze vaak eens ze hun loon in handen hadden.

'Negen hectaren aan 250 fr. maakt 2250 fr. Uit de ogen van de mannen verdwijnt alle moeheid wanneer de boer het geld op tafel legt. Daar ligt hun rijkdom. Zes weken hebben ze zich te pletter gewerkt, maar het is de moeite waard. Wat zal men thuis blij zijn. Met onvaste hand steekt de grote al de geldbriefjes in zijn binnenzak. Als ze op zolder zitten, krijgt de kleine 750 fr. voor zijn part. Zijn vreugde kan niet op. Hij heeft het eerste geld dat hij zelf heeft verdiend in handen. Pijn en stramheid in zijn lichaam voelt hij niet meer.'¹²⁸

Landbouwseizoenarbeiders kregen voor het midden van de twintigste eeuw bovendien geen uurloon, maar een loon per bewerkte oppervlakte, per gedorste zak, per geplukte kilo of per geloste wagen. Dat was enerzijds een stimulans om snel te werken, maar anderzijds zorgde het ook voor onzekerheid. Ze bespraken hun loon met de boer voor ze aan de arbeid begonnen. 'Voor de arbeid' wilde voor bietenmannen zeggen 'voor ze de akker hadden gezien'. Niet alle akkers lagen er even goed bij. Akkers met minder onkruid waren uiteraard sneller te bewerken dan overwoekerde akkers. En tijdens extreem droge of extreem natte seizoenen vorderde de arbeid veel trager dan wanneer de

¹²⁸ In: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 85.

grond van gewone gesteldheid was. Allicht was de meerderheid van de boeren eerlijk, maar enkelen probeerden hun akker kleiner voor te stellen dan hij in werkelijkheid was. Assertieve seizoenarbeiders vroegen soms een dorpsonderwijzer om na te meten, of ze namen zelf een decameter mee om de akker op te meten. Ook voor andere vormen van landbouwseizoenarbeid waren de totale verdiensten moeilijk van tevoren in te schatten. Voor dorsers hing bijvoorbeeld veel af van hoe vaak ze de dorsinstallatie moesten verplaatsen. Zo'n verplaatsing nam immers kostbare tijd in bezit. Erwtensplukkers waren dan weer erg afhankelijk van het weer. Bij bietenlossers was de grootste verdienste voor wie het langst het snelst kon werken. Seizoenarbeiders in de industrie genoten een iets grotere zekerheid: zij werkten doorgaans voor een vast dagloon.

'Er zijn heel wat boeren die proberen je beet te nemen bij het bepalen van de oppervlakte biet die je bewerkt hebt. Moest je die hektaren bieten naast mekaar zien die door de Vlamingen gratis gezet en gerooid zijn, je zou je ogen niet kunnen geloven. Een akker zonder einde. Zo herinner ik me hetvolgende. Bij een bepaalde boer vertrouwen we het spel niet en meten we het stuk dan maar samen met de dorpsonderwijzer. Hij heeft een decameter, maar hij doet ons bij het afmeten voorop gaan. Gedurende het meten stellen we echter vast dat de man bij het aangebrachte merkteken niet stopt, maar wel een stukje verder. Zo maakt hij de akker kleiner.'¹²⁹

'Sinds een paar jaar doen we de bieten bij dezelfde boer. En dan valt ons pas op dat hij ons met de grootte van de stukken probeert te bedriegen. Alles draait om een stuk van 1ha80 groot. De boer beweert dat het maar 1ha50 is. Hij maakt ons duidelijk dat hij het een jaar terug heeft laten meten. Hij heeft gelijk, maar toen stonden er naast de bieten nog 30 are aardappelen, nu niet. Wij doen dus dit jaar 30 are bieten meer. Gelukkig weet ik nog dat er toen aardappelen stonden. De boer doet alsof hij dat vergeten is.'¹³⁰

't Is juist dat goed verdienen dat aantrekt. Ik moet niet weten van een uurloon. Geef mij maar werk in aanneming. Ik moet wel toegeven dat bieten lossen beulenwerk is. Ik ga tien keer liever naar de steenovens. Maar toch neem ik het loswerk erbij. Als je er hier tegenaangaat, valt er een flinke stuiver te verdienen. 't Is wel werk dat alleen weggelegd is voor de allersterksten. Wie niet meekan, moet er tussenuit.'¹³¹

Voor wie vandaag tijdelijk in het Hageland werkt, leidt het geen twijfel dat er op korte tijd (veel) meer geld te verdienen valt dan in het thuisland.¹³² Het gemiddelde maandloon in Polen schommelde in 2012 rond 250 euro. De hoogste lonen van de in 2012 geïnterviewde Poolse seizoenarbeiders liggen een flink stuk onder het Belgische bruto minimummaandloon van 1387 euro. Het minimumuurloon voor plukkers van ouder dan 18 ligt op net geen 8 euro bruto, aan een verlaagd tarief van sociale bijdragen. De arbeid van seizoenarbeiders is begrensd tot 65 dagen per jaar, een dag mag niet meer dan 11 werkuren tellen en een week niet meer dan 50 uur. Per seizoen van 65 dagen mogen maximaal 65 overuren in rekening worden gebracht. Zelfs met die beperkingen, is de

¹²⁹ Jef Nijs (1902) uit Rillaar. In: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 85-86.

¹³⁰ Eduard Buvens (1901) uit Rillaar. In: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 86.

¹³¹ Pol Jacobs (1909) uit Rillaar. In: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 118.

¹³² Herinckx, *Tewerkstelling*, p. 68-70 en 95-96.

rekensom gauw gemaakt. Wie een volledig seizoen heeft gewerkt, krijgt bovendien een eindejaarspremie van 175 euro.

4 Omkadering

Seizoenarbeiders hebben langer dan andere beroepsgroepen moeten wachten op omkadering en belangenverdediging, zowel door overheidsinstanties als door vakbonden. Dat lag aan het tijdelijke karakter van hun arbeid, aan de verscheidenheid van hun groep en allicht ook aan hun eigen terughoudendheid. Van lokale, politieke bekommernis rond de eeuwwisseling ging het naar meer systematische betrokkenheid vanaf de jaren dertig en naar echte actie na de Tweede Wereldoorlog. Dat was tenminste het verhaal voor de West- en Oostvlaamse seizoenarbeiders. In het Hageland ging het, zeker voor de Tweede Wereldoorlog, trager. En sowieso hadden de belangenverdedigers het vooral over landbouwseizoenarbeiders.

4.1 Priesters en placeurs

In 1893 werd het algemeen meervoudig mannenstemrecht ingevoerd. Dat was voor de Belgische politieke partijen het signaal aandacht te gaan besteden aan de seizoenarbeiders.¹³³ Voortaan waren zij immers ook potentiële kiezers. Maar 'de seizoenarbeiders' waren voor de katholieke partij vooral de West- en Oostvlamingen die naar Frankrijk trokken voor landbouwarbeid. In 1893 kregen zij vana de partij een *Reisboekje voor de Franschmans*. Dat waarschuwde hen voor de grote gevaren die een goede Christen in Frankrijk konden bedreigen. Het Werk der Vlamingen, een missie met zetel in Parijs die zich sinds 1861 richtte op alle Vlamingen die in Frankrijk woonden, kreeg ongeveer tegelijkertijd een specifieke seizoenarbeiderswerking. De Christene Volkspartij van priester Daens, christendemocratisch van strekking, richtte zich in het bijzonder op de Aalsterse seizoenarbeiders. Eén van de voornaamste strijdpunten van beide partijen was een aanpassing van de datum van de verkiezingen. Traditioneel werden die gehouden half oktober, precies op het ogenblik van de grote biet. Een vervroeging naar half mei kwam er in 1898. De Belgische Werkliedenpartij hield zich opvallend op de vlakte als het ging om seizoenarbeiders.

In 1903, op het ogenblik dat in Oost- en West-Vlaanderen beschermcomiteiten voor seizoenarbeiders in Frankrijk ontstonden die financiële hulp boden bij ziekte of arbeidsongeval, stichtte Pierre August Verschueren in Bekkevoort de 'Vereeniging van Beetenmannen'.¹³⁴ Verschueren was de dorpspastoor. Zijn 'vereiniging' was er vooral op gericht om arbeiders die werk zochten, te koppelen aan boeren die werkvolk zochten. Hij bezocht zijn geplaatste arbeiders nadien, om zich ervan te vergewissen dat ze in goede omstandigheden konden werken en leven. In 1906 was hij betrokken bij een initiatief om in de schoot van de Boerenbond om een grotere belangenvereniging te stichten voor de seizoenarbeiders van Brabant, Limburg en Antwerpen. In 1908 werd die vereniging officieel, maar acties volgden niet en in 1911 werd ze alweer ontbonden.

Verschueren deed in Bekkevoort het werk van de 'placeurs', maar dan zonder er geld aan te verdienen. Die placeurs verschenen kort voor de eeuwwisseling.¹³⁵ In eerste instantie waren het seizoenarbeiders. Ze hadden aan hun seizoenarbeid wat kennis van het Frans overgehouden en

¹³³ Woestenborghs, *Vlaamse arbeiders*, p. 99-116.

¹³⁴ Vliebergh, *Het Hageland*, p. 171.

¹³⁵ Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 40-46.

gebruikten die kennis om voor zichzelf en vrienden te onderhandelen met de Waalse boeren. Toen duidelijk werd dat met dat bemiddelen geld te verdienen viel, legden ze zich er volledig op toe. Tot aan de Tweede Wereldoorlog vond 90% van alle seizoenarbeiders werk via een placeur.

Vliebergh noemde de placeurs 'zakenmensen'. Mét aanhalingstekens. Niet allemaal waren ze even eerlijk of bezorgd om hun klanten als Verschueren dat was. Sommigen waren alleen uit op winst. Zij probeerden bij de Waalse boeren een zo hoog mogelijke prijs per hectare te bedingen om vervolgens de seizoenarbeiders zo goedkoop als mogelijk in te huren. Of ze lieten de arbeiders, in ruil voor een bietenpost, een tijdlang voor niets werken op hun eigen boerderij voor ze naar Wallonië vertrokken. Eens de contracten gesloten waren, bekommerden ze zich vaak niet meer om de geplaatste arbeiders. Die misstanden hoorden vooral bij grote placeurs. De veertien grootste Hagelandse placeurs verenigden zich tussen de twee wereldoorlogen in een 'Syndikaat der placeurs'. Dat Syndikaat werd zo machtig dat het geen onderhandelaarsrol meer speelde, maar prijzen ging zetten. Ieder jaar rond Pasen vergaderde het Syndikaat in Tienen en bepaalde het de prijs voor de verschillende seizoensbewerkingen. Die prijzen werden gecommuniceerd aan boeren en arbeiders. De arbeiders konden er weinig tegenin brengen. De boeren verenigden zich na enige jaren ook en boden wat tegenwicht.

Kleinere placeurs, vaak cafébazen of 'dorpsplaceurs', hadden het beste met de seizoenarbeiders voor. In Rillaar waren er zo Louis en Evrard Vrancken en Louis Isenborghs. In Messelbroek was er Gust Vos. Die werkte samen met zijn broer Victor Vos die in Namen woonde. Maar ook de broers Pol en Louis Geuens uit Veerle in de Zuiderkempen plaatsten heel wat Hagelandse seizoenarbeiders. Goede placeurs zorgden trouwens, net als Verschueren dat had gedaan, ook na het afsluiten van het contract voor hun arbeiders.

'De placeurs komen 's zondags in het café van mijn ouders zitten. Seizoenarbeiders komen alleen of in groepjes afgezakt naar het café. Wanneer het hun beurt is, gaan ze bij de placeur aan tafel zitten. Er wordt wat heen en weer gepraat over de prjs. Wie akkoord is, verhuurt zich. De akkoorden zijn echter erg wankel. Wie later bij een andere placeur een hogere prijs kan bedingen, trekt zich van het eerste akkoord niets meer aan. Ook in de omgekeerde richting worden akkoorden verbroken. Kan een placeur een bepaalde post verhuren aan een nog goedkopere prijs, dan wordt het vorige contract verbroken.'¹³⁶

'Bij de placeurs kon je niet alleen terecht voor een tijdelijk contract, maar ook als er problemen rezen bij het werk of op de hoeve. Zaadstokken of doorgeschoten bieten, bijvoorbeeld, verdraagden het werk op de akker. In zo'n geval kon je de placeur vragen om per hectare een hogere prijs te krijgen. Maar het gebeurde raar of zelden dat een placeur daadwerkelijk langskwam op het veld. Had je geluk, dan kon je zelf met de boer tot een akkoord komen.'¹³⁷

'Louis [Geuens] sprong op de fiets en reed naar Zichem. Daar nam hij de trein naar Brussel-Noord, fiets op de trein. De Noord-Zuidverbinding bestond nog niet, Louis fietste de stad

¹³⁶ Frans Valvekens (1909) uit Rillaar. In: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 43.

¹³⁷ René Beckers (1936) uit Okselaar. In: Geeraerts, 'De laatste bietenmannen', p. 35.

door naar het Leopoldkwartier waar hij de trein nam naar Ottignies. Daar bezocht hij de boeren op de fiets. Als het nodig was, fietste hij ook naar de Walenmannen zelf. Hij haastte zich, want 's avonds wilde hij thuis zijn. Later deed hij die bezoeken met zijn motocyclette, nog later met de auto.¹³⁸

4.2 Overheidsinstanties

Ook na de Tweede Wereldoorlog bleven placeurs aan het werk. Guido Fonteyn telde er in 1947 nog 14. Zeven jaar later waren er nog maar drie.¹³⁹ Op die enkele jaren was de taak van de placeurs grotendeels overgenomen door de Rijksdienst voor Arbeidsbemiddeling en Werkloosheid.¹⁴⁰ Die dienst was in 1935 gesticht als Nationale Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Werkloosheid en ressorteerde onder de koepel van de Rijksdienst voor Maatschappelijke (later Sociale) Zekerheid. Hij was onder andere verantwoordelijk voor de uitbetaling van werkloosheidsuitkeringen. Vanaf 1944, met de goedkeuring van de eerste besluitwet over sociale zekerheid, kregen alle categorieën arbeiders recht op een werkloosheidsuitkering. De seizoenarbeiders waren in 1946 aan de beurt. Maar de dienst zorgde van bij zijn ontstaan ook voor officiële landarbeidcontracten. Een zekere Van Hulst was de eerste officiële bemiddelaar voor de afdeling Leuven waaronder het Hageland viel. In 1946 werd hij opgevolgd door Leon Weynants uit Holsbeek. Veel werk had hij eerst niet. Seizoenarbeiders waren ervan overtuigd dat de meest winstgevende contracten toch bij placeurs te verkrijgen waren. Denise Beckers (1936) uit Okselaar legt uit waarom:

‘Toch ging ik liever aan de slag met een contract van zo’n zelfstandige ronselaar dan eentje van de werkbeurs [=R.A.W.]. Ervaren seizoenarbeiders waarschuwd: als je naar de werkbeurs gaat, krijg je de overschot, de minst lucratieve opdrachten’.¹⁴¹

Maar Weynants slaagde erin de Hagelandse seizoenarbeiders ervan te overtuigen dat de werkelijkheid vaak net omgekeerd was. Schreef hij in 1946 maar 50 tot 75 contracten uit per jaar, dan evolueerde dat in de jaren vijftig naar 500. Het bureau van Leuven plaatste in die tijd meer dan 1000 personen per campagne. Niet ieder contract was immers individueel. 65% van de contracten kwam uit Rillaar.

‘Op zitdagen in Rillaar, Tielt, Langdorp, Aarschot, Tremelo, Baal en Keerbergen noteer ik de verlangens van de mensen die me komen opzoeken. Hoeveel hektaren ze willen, willen ze hele of halve kost of zelfs zonder kost. Telkens ervaar ik dat voor hen alles goed is als maar zoveel mogelijk verdienen. Werkend met deze mensen ontdekken we vrij vlug wat voor een rotzooi de vrije placeurs gecshapen hebben. Wij proberen ze steeds meer en meer uit de markt te krijgen. De prijzen die zij betalen liggen van 200 tot 500 fr. per hectare lager dan de prijs die met de boeren overeengekomen is. Zelfs met die schandalig hoge winst zijn ze nog niet tevreden. Je mag niet vergeten dat vlak na de Tweede Wereldoorlog een boer de bietenmannen tussen 2500 en 2600 fr. per hectare betaalt. Als daar tussen de 200 en 500 fr.

¹³⁸ Jeanne Verachtert (1930), weduwe van Louis Geuens. In: Musschoot, *Van Franschmans*, p. 59.

¹³⁹ Fonteyn, *Boerenpsalm*, p. 100.

¹⁴⁰ Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 46-50.

¹⁴¹ In: Geeraerts, ‘De laatste bietenmannen’, p. 35.

per hektare van aan de vingers van de placeurs blijft hangen, dan is dat niet eerlijk. Om bij de seizoenmannen een voetje voor te hebben, zetten we ons in op sociaal vlak. Wij zorgen voor het opmaken van de ziekenbons, de bijdragebons, de papieren van het kindergeld. Eigenlijk is dat werk voor de boeren, maar die lappen dat maar al te graag aan hun laars. Naast sociale hulp, komt de R.V.A ook tussen in de reiskosten. Wie naar de bieten trekt met een R.V.A.-contract, krijgt spoorkaartjes aan 75% vermindering.¹⁴²

De overheid blijft een rol spelen in de organisatie van de seizoenarbeid. In 1985 werd de besluitwet op sociale zekerheid uit 1944 aangepast aan de seizoenarbeid.¹⁴³ De nieuwe wet bakende periodes af waarin de onderwerping aan de oude wet minder strikt was. Het betrof vooral een tijdelijke verlaging van de werkgeversbijdragen aan de sociale zekerheid. De nieuwe wet toonde tegelijk in welke sectoren nog seizoenarbeid werd verricht. Dat waren de fruitpluk (15 juli tot 15 november), de hoppluk (15 augustus tot 15 oktober), de aardbeipluk (15 april tot 15 oktober), de tabakspuk (10 juli tot 10 september), het kuisen en sorteren van teenwilgen (1 januari tot 28 februari en 5 november tot 31 december) en het kuisen en sorteren van witloof (1 januari tot 31 mei en 1 september tot 31 december).

Ook de arbeidsbemiddelende rol van de overheid blijft bestaan. In 1989 werd de Rijksdienst voor Arbeidsbemiddeling, zoals de R.A.W. sinds 1961 heette, geherstructureerd en deels gefederaliseerd. De eigenlijke arbeidsbemiddeling kwam in handen van de gewesten. De Vlaamse Dienst voor Arbeidsbemiddeling (VDAB) verzorgt het Vlaamse luik. De Fruitcel staat in voor contacten en contracten tussen fruitbedrijven en (Belgische) plukkers. Controle op werkloosheid en zwartwerk en de uitbetaling van de werkloosheidsuitkeringen is een federale materie gebleven, in handen van de R.V.A. Zoals eerder aangehaald werden die controles in het begin van de jaren negentig sterk opgedreven. Dat veroorzaakte een wissel in het publiek van de plukkers, maar het leidde ook tot een nieuwe CAO in 1992. In ruil voor een hoger uurloon – 180 fr. in plaats van het gangbare 100 à 150 fr. - werden werkgevers volledig vrijgesteld van sociale bijdragen en van administratieve verplichtingen voor binnenlandse plukkers. Dat laatste was op voorwaarde van samenwerking met de VDAB.¹⁴⁴

Er bestaat vandaag geen verplichting tot samenwerking met de VDAB. Alleen al omdat de meerderheid van de seizoensplukkers niet de Belgische nationaliteit heeft en dus niet via de VDAB aan een contract kan raken. Sommige categorieën plukkers moeten wel bij de VDAB terecht om een arbeidskaart of gelegenheidsformulier aan te vragen. Alles hangt af van het land van herkomst. Plukkers en fruitbedrijven mogen onderling een arbeidscontract afsluiten. Of plukkers kunnen aan een plaats geraken via een uitzendkantoor uit de privé-sector. Alleen een Dimona-aangifte bij de Rijksdienst voor Sociale Zekerheid is verplicht voor alle seizoenarbeiders, ongeacht hun statuut of land van herkomst.¹⁴⁵

¹⁴² Leon Weynants. In: Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 49.

¹⁴³ Boerenbond, Infodoc. Grens- en seizoenarbeiders 183 A-C.

¹⁴⁴ De CAO werd uitvoerig toegelicht in verschillende artikelen in *Boer en Tuinder* uit de tweede jaarhelft van 1992. Alles te vinden in: Boerenbond Infodoc. Grens- en seizoenarbeiders 183 A-C.

¹⁴⁵ Herinckx, *Tewerkstelling*, p. 64.

Ministère du Travail
Office national du Placement et du Chômage

Ministerie van Arbeid
Rijksdienst voor Arbeidsbemiddeling en Werkloosheid

CONTRAT
pour
Ouvriers saisonniers agricoles

CONTRACT
voor
Landbouwseizoenarbeiders

RENSEIGNEMENTS CONCERNANT L'EMPLOYEUR - INLICHTINGEN BETREFFENDE DE WERKGEVER

KERSTEN CHARLES *in des Clamps 103 HOLLOGNE-AUX-PIERRES Liège*
nom et prénoms en caractères d'imprimerie - naam en voornamen in drukletters adresse complète - volledig adres province - provincie

635549 **ONAFETS Liège** **80/1437**
n° téléphone - telefoonnr Caisse de compensation pour all. fam. / Compensatiekas voor gezinsvergoedingen n° d'affiliation - aansluitingsnr

25 **45.12.16** **16.9** **Hollogne aux Pierres** **44**
n° d'inscription à l'O.N.S.S. - n° van inschrijv. bij de R.M.Z. lieu exact du travail - juiste plaats van het werk superficie totale de l'exploitation -

totale oppervlakte van het bedrijf station la plus proche - dichtstbijgelegen station

engage par le présent contrat **3** travailleurs agricoles saisonniers
werft door onderhavig contract landbouwseizoenarbeiders aan

dont **3** hommes femmes jeunes (moins de 18 ans).
waarvan mannen vrouwen jongeren (minder dan 18 jaar).

RENSEIGNEMENTS CONCERNANT LES OUVRIERS - A remplir par le B. R. cédant.
INLICHTINGEN BETREFFENDE DE WERKNEMERS - In te vullen door het verwijzend G. B.

Nom - Naam	Prénom	Adresse complète	N° compte de retraite N° bij rentekas	Nbre enfants à charge Aantal kind ten laste
1 CUYPERS	LOUIS	Selaagweg, 8, TESTELT	4301/52030	
2 Cuypers	FRANÇOIS	Bergstraat 21 TESTELT		
3				
4				
5				
6				
7				
8				
9				
10				

TRAVAUX A EXECUTER - UIT TE VOEREN WERKEN

Premier rogatage - désherbage - deuxième rogatage des betteraves

Période de rep. entre les rogatages : 16 jours

Prix : C.P.

PARTICULARITES TECHNIQUES - TECHNISCHE BIJZONDERHEDEN

Nombre d'hectares à travailler **8.5** Nombre de betteraves aux 10 m. **30**
Aantal te bewerken hectaren Aantal bieten op 10 m.

Intervalle entre les lignes **4.2**
Ruimte tussen de rijen

ADB 3

WERKKONTRAKT
CONTRAT DE TRAVAIL

1959

Arrachage des Betteraves
Beetenuitrooien

Langs de tussenkomst van Louis ALLAERT, Noville Bt. Tél 81.117 Éghezée.
Par l'intermédiaire de LOUIS ALLAERT à Noville sur Mehaigne, Tél. Éghezée.

Aantal Ha: Ongeveer 7 Ha. 20 Ploeg bestaande uit 2 mannen vrouwen of kleinen.
Environ Ha. Equipe comp. de hom fem. ou gamins.

Tussen de ondergeteekenden: Cuypers Frans Bergstraat 21 Entre les soussignés:

Monsieur We Vandenschrick Testelt fermier
Mijnheer Bourgois le Grand pachter te

en de verantwoordelijke ploegbaas, is het volgende overeengekomen:
De 2 partijen onderwerpen zich aan de wet van het werkkontrakt
(met de hieropvermelde beperkingen). De pachter is gehouden de
sociale wetten toe te passen en de beroepstaks van 5 ten honderd
af te rekenen.

et le chef d'équipe responsable. il est convenu ce qui
suit: Les deux parties acceptent la loi sur le con-
trat de travail avec remarques indiquées. Le fermier
appliquera les lois sociales et la taxe à la source.

Uit te voeren werken:

De pachter zal het volgende werk verschaffen en de ploeg is
akkoord om het te verrichten

Travaux à effectuer

Le fermier fournira le travail suivant et l'équipe
est d'accord pour l'exécuter

Fatsoenlijk uitsteeken en kappen in rooien van acht lijnen. Twee
lijnen bladeren en 2 lijnen beeten moeten dus geworpen zijn.
MET DE HANDEN laden. De ploeg is ook toegestemd om gedu-
rende het seizoen, een dag per week bladeren te laden, indien
hieronder, geen ander akkoord genomen is.

Arracher et couper convenablement (10 lignes), afin
de permettre le nettoyage des betteraves. Charger à
la main. Chargement des feuilles à l'heure, 1 jour
par semaine, si aucun autre accord n'est indiqué ci-
dessus.

De pachter die om het laden, de werklieden helpt, heeft het recht zijn hulp, van de prys, af te rekenen.

Uitsteeken, kappen en laden — Arracher, couper et charger fr par (per) Ha-

Bladeren per entreprise laden: Charger feuilles à pièce: fr par (per) Ha-

Werk per uur: Travail à l'H MAN Homme: frn. VROUW (of - 18 jaar) Fem. ou - de 18 ans: frn.

Vermindering om op te lichten — Diminution pour soulever:

Opverzoek van de ploeg: brood, paleley en drinken

Met volle kost, prijs van de par. commissie.

Avec nour. complète, prix de la com. paritaire

1/2 Kost en inwoon. (op verzoek van de ploeg)

Nourriture et logement

(Zonder volle kost, moet de ploeg zyn eten zelf gereed maken.) Si pas nour. compl, l'équip. prépar. elle-mêm. ses repas.

Bemerkingen.

Remarques.

Op den vastgestelden dag opkomen, met een volledige ploeg om
het werk te beginnen en te eindigen in de beste kondities volgens
de lokale gewoonten.

Venir au jour indiqué, pour commencer le travail et
le finir dans les meilleures conditons, suivant les
usages locaux.

Het Vrederecht waar het werk ondernomen wordt is maar her-
kend om al geschil te vereffenen (uitgezonderd Perwez, Bt. om
eventueel geschil fussen volk of boer en placeur)

La Justice de paix du lieu d'emploi sera seule com-
pétente. (sauf Perwez, Bt pour différend avec placeur)

Met het beperkte beetenvervoer, mag de pachter aan de ploeg
vragen eenige dagen naar huis te gaan (reis betaald).

Frais de voyage payés en cas de suspension du
travail.

**Dit kontrakt onderteekenen en op den vast
gestelden dag niet komen is een boete van
100 frn per Ha, door den ploegbaas, bin-
nen de 14 dagen aan den placeur betaalbaar.**

In drievoudig gedaan den 19

Fait en triple, le 12 SEPT 1959

De verantwoordelijke ploegbaas:

De placeur:

De pachter of zijn gemachtigde:

Le fermier ou son mandataire

III. 21 – Voor- en achterzijde van het officiële contract van Louis en Frans Cuypers uit Testelt voor de 'grote bieten' van 1959. Collectie Heemkring Averbode.

4.3 Vakbonden

De verschillende overheidsinstanties die zich sinds het Interbellum met seizoenarbeid bezighielden, hadden de beste bedoelingen maar zorgden toch ‘slechts’ voor omkadering en niet voor belangenverdediging. Ze spraken en handelden immers niet in naam van de seizoenarbeiders. Dat deden de vakbonden wel. Of beter: de vakbond. Net na de Tweede Wereldoorlog waren 80 tot 85% van de gesyndiceerde landbouwseizoenarbeiders lid van het Algemeen Christelijk Vakverbond. 10% hoorde tot het liberale vakverbond en de overige 5% tot de socialistische vakbond.¹⁴⁶ Het ACV was al voor de Tweede Wereldoorlog begonnen om de verschillende beschermcomiteiten uit Oost- en West-Vlaanderen onder haar koepel onder te brengen, in een centrale voor seizoenarbeiders.¹⁴⁷ De oorlog stak stokken in de wielen. Na de oorlog hervatten de werkzaamheden. Het Hageland, dat nochtans verstoken was gebleven van echt werkzame beschermcomiteiten, speelde een voortrekkersrol. In 1948 belegden ACV-militanten een vergadering voor de seizoenarbeiders uit de regio in Scherpenheuvel. Een jaar later volgde een tweede vergadering in Scherpenheuvel en één in Gent. In september van datzelfde jaar werd de Centrale Seizoenarbeiders officieel geïnstalleerd. Hagelander Paul Vanden Eynden werd benoemd tot secretaris. Zijn betrokkenheid was groot. Hij maakte er bijvoorbeeld een erezaak van om de seizoenarbeiders in Wallonië en Frankrijk geregeld te bezoeken.¹⁴⁸

Tot 1965 verdedigde de seizoenarbeiderscentrale de belangen van de seizoenarbeiders. Dat was een strijd die de centrale zelf omschreef als een strijd voor ‘erkenning en waardering, voor gelijkstelling tussen seizoenarbeiders en industrie-arbeiders, voor verbetering van de levensstandaard en voor ordening in de seizoenbedrijven’.¹⁴⁹ Concreet ging de strijd vooral voor een betere huisvesting, voor betere lonen en arbeidsvoorwaarden, de volledige gelijkstelling met andere arbeiders inzake sociale zekerheid (en niet alleen voor werkloosheidsuitkeringen) en het afbakenen van de verantwoordelijkheid van de R.V.A. Het ACV was van mening dat de R.V.A. in zijn bemiddelingsrol te vaak partij koos voor de werkgevers, en inzake sociale zekerheid soms adviezen gaf die niet strookten met de werkelijkheid. Vanden Eynden waarschuwde de R.V.A. in 1951 om niet de rol van de illegale placeurs over te nemen.¹⁵⁰ Meteen na de oprichting van de Centrale verscheen een *Gids voor de seizoenarbeider*, een praktische handleiding voor de vertrekkende arbeiders die hen herinnerde aan de administratieve verplichtingen die ze te vervullen hadden om beroep te kunnen doen op de sociale zekerheid.

‘Wat ik moet doen:

1. Voor ik vertrek: ga ik naar mijn syndikaat en laat mijn contract nazien om te weten of dit in regel is.

¹⁴⁶ Woestenborghs, *Vlaamse arbeiders*, p. 117.

¹⁴⁷ ACV, *Congres voor de seizoenarbeiders. Activiteitsverslag 1946-1951* (Brussel 1951), p. 12.

¹⁴⁸ Een prachtige fotocollectie is het resultaat van die vele reizen. Stadsarchief Leuven, Archief Paul vanden Eynden.

¹⁴⁹ ACV, *Activiteitsverslag 1946-1951*, p. 15-16.

¹⁵⁰ ACV, *Activiteitsverslag 1946-1951*, p.17-18.

2. Als ik vertrek neem ik mee a) een pensioenkaart, b) twee uittreksels van mijn gezinstoestand, c) twee niet ingevulde afdankingsbewijzen, d) het contract, e) papier, pen of potlood en f) de gids voor de seizoenarbeider.
3. Als ik bij mijn patroon aankom a) zie ik de te bewerken oppervlakte na om te zien of deze overeenstemt met de bepalingen van het contract en zie ook of het werk normaal is, b) zie ik het logement na en vraag om het te verbeteren als het niet in orde is, c) laat ik het contract volledig invullen indien sommige gegevens ontbreken, d) maak ik met de patroon een geschreven overeenkomst wanneer er speciale voordelen gegeven worden.
4. Als ik moeilijkheden heb met mijn patroon... loop ik in geen geval weg, maar telefoneer ik naar mijn syndikaat om inlichtingen te vragen. Ik blijf alleszins tot er iemand op het werk is geweest teneinde geen onwettige contractbreuk te plegen.
5. Als mijn werk geëindigd is, vraag ik: a) een volledig ingevuld afdankingsbewijs b) mijn in regel gestelde pensioenkaart, c) het adres van de kas voor gezinsvergoedingen, het adres van de kas voor betaald verlof, het adres van de sociale dienst van de patroon, net nummer van de Rijksdienst voor Mantschappelijke Zekerheid.¹⁵¹

III. 22 – Seizoenarbeidersdag O.L.V.-Tielt. Ongedateerde foto, tweede helft jaren vijftig. Links op de derde rij Achiël van Oostveldt. Collectie KADOC KU Leuven.

Tijdens het seizoen was er een equipe van ACV-vrijgestelden haast constant op de baan om conflicten op te lossen tussen arbeiders en patroons en om klachten af te handelen die binnenliepen op de telefooncentrale.¹⁵² Lukte het niet om het probleem onmiddellijk op te lossen, dan werd de klacht herbehandeld na het seizoen op een speciale ACV-zitdag die iedere afdeling organiseerde. Als ook dan geen oplossing werd bereikt, bracht het ACV de klacht voor de rechtbank.

¹⁵¹ ACV, *Gids voor de seizoenarbeider: door de beroepscentralen van het A.C.V. aangeboden aan hun leden* (Brussel z.d.).

¹⁵² *Huldemanifestatie Hagelandse seizoenarbeiders* (Rillaar 1988).

Naast belangenverdediging werkte het ACV ook aan de lokale de organisatie van de seizoenarbeiders in ACV-afdelingen. In het Hageland ontstonden afdelingen in Rillaar, Schoonderbuken, Keiberg, Okselaar, Scherpenheuvel, Averbode, Langdorp, Tielt-Winge en Messelbroek. Iedere afdeling had zijn bestuur en stond in voor de organisatie van informatievergaderingen over de vorderingen in de strijd van het ACV. Vanaf 1955 organiseerde iedere Hagelandse afdeling één keer per jaar een seizoenarbeidersdag. Die 'hoogdag voor de seizoenarbeiders' begon met een vroegmis of hoogmis door een vooraanstaand priester. Dat waren bijvoorbeeld Achiël van Oostveldt, sinds 1939 proost van de Sociale Werken in Leuven, of Jozef Willems. Na de mis kregen de seizoenarbeiders pens met appelmoes. De namiddag en avond waren gevuld met huldes aan verdienstelijke seizoenarbeiders (voor 25 jaar campagnes), met film, theater, cabaret en 'syndikale toespraken'.

Het ACV verloor ook het groepsgevoel onder de seizoenarbeiders niet uit het oog. In 1952 en 1954 organiseerde de vakbond een nationaal congres voor seizoenarbeid waarop telkens vele honderden aanwezig waren. In 1958, 1959 en 1960 gingen seizoenarbeidersbedevaarten naar Scherpenheuvel door. Op die laatste bedevaart volgde een syndicale manifestatie met meer dan 3000 aanwezig. In 1958 en 1960 werd de bedevaart naar Scherpenheuvel bovendien aangevuld met een bedevaart – per trein – naar Lourdes.

III. 23 – De wagon van de Rillaarse seizoenarbeiders richting Lourdes. Foto uit 1960. Collectie Stadsarchief Leuven. Archief Paul vanden Eynden.

III. 24 – De Hagelandse seizoenarbeiders, sommigen met Walenzak, anderen met bietenhak, worden ontvangen door Mgr. Théas van Lourdes. Foto uit 1960. Collectie Stadsarchief Leuven. Archief Paul vanden Eynden.

In 1965 werd de Seizoenarbeiderscentrale opgeheven. De belangen waren verdedigd, de arbeid was geleverd. Maar de strijd en de arbeiders werden niet vergeten. Het ACV-verbond Leuven met secretaris Rik de Groe hield de herinnering levend en verbreedde tegelijk de strijd. Van een strijd voor een menswaardig bestaan voor de seizoenarbeiders evolueerde hij naar een strijd voor een leefbaar Hageland zoals die werd geschetst in het eerste hoofdstuk van dit rapport. De seizoenarbeiders werden bij die strijd zowel geëerd als pioniers als aangehaald als motivatie om verder te blijven strijden.

‘Het zijn de seizoenarbeiders die het mogelijk gemaakt hebben, ondanks miserie, hard labeur, ontstentenis van familiaal leven, wat meer welvaart en welzijn te veroveren voor hun zelf en de streek. De gemeenschap heeft echter nog een schuld in te lossen. Wij moeten allen streven dat het Hageland een streek wordt waar het niet alleen goed is om te leven en te wonen, maar ook om te werken.¹⁵³

Op de arrondissementele middenraad van 6 juni 1986 stemde het ACV-verbond Leuven op initiatief van De Groe een bindende resolutie.¹⁵⁴ Het Verbond zou een standbeeld oprichten, een seizoenarbeidersmuseum stichten en een seizoenarbeidersroute openen. Willems, De Groe en de

¹⁵³ Rik de Groe op de huldemanifestatie in juni 1988. *Huldemanifestatie*, p. 5.

¹⁵⁴ *Huldemanifestatie*, p. 5.

Aarschotse CVP-fractie leider Frans Deboes trokken aan de kar. Met schenkingen van Aarschot, Scherpenheuvel-Zichem, Tielt-Winge en Begijnendijk en van verschillende individuen die de zaak een warm hart toedroegen, kon Gaston Geens in juni 1988 in Rillaar een beeld onthullen.¹⁵⁵ De bronzen seizoenarbeider met Walenzak van beeldhouwer Jan Peirelinck kreeg een plaats in de tuin van het huis Theyskens. Aan de onthulling was een tentoonstelling, een stoet en de opvoering van een toneelstuk over seizoenarbeid gekoppeld. De talrijke aanwezigen luisterden ook naar het seizoenarbeiderslied dat Gust Van Istendael en Armand Preud'homme rond het midden van de twintigste eeuw componeerden. In september 2004 werd het Seizoenarbeidersmuseum in Tielt-Winge geopend. En de seizoenarbeidersroute van Rillaar naar Tienen valt nog steeds te bewandelen. In 2008 werd de twintigjarige inhuldiging van het seizoenarbeidersbeeld, dat in de tussentijd verhuisd werd naar een plek aan de kerk van Rillaar, gevierd. Die viering was een initiatief van de stad Aarschot en – nog steeds – het ACV-verbond Leuven. Ongetwijfeld zal ook het vijfentwintigjarig jubileum in 2013 niet ongemerkt voorbijgaan. Het Hageland vergeet zijn seizoenarbeiders niet.

De seizoenarbeider

'k Verlaat mijn kinderen, vrouw en huis
al binden ons zo sterke banden.
Hier is geen werk voor mijne handen.
Ik draag mijn schoofzak als een kruis

op vreemde grond, voor 't daaglijks brood,
doof ik in 't werk mijn fel verlangen.
Maar 's avonds wordt mijn hart bevangen
met heel de zwaarte van mijn nood.

En als ik weer naar huis toe mag,
is alle leed weldra vergeten.
'k Hoor van mijn kind'ren al de kreten.
'k Zie van mijn vrouw de trotse lach.

Ach, elk seizoen opnieuw die pijn:
eens werk in eigen streek te vinden.
Dicht bij mijn huis en mijn beminden.
Dat is mijn droom, zo moet het zijn.

refr.: Vrouw, kind en huis
'k Moet van U scheiden.
'k Moet verre rijden.
Dat is ons kruis.
Maar 'k zeg U keer op keer:
blijf sterk,

¹⁵⁵ Mattheus en Van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders*, p. 257-286.

na 't werk
keer ik blij naar ons nestje weer!

III. 25 – De seizoenarbeider, Jan Peirelinck. Foto: collectie Brecht Cloetens

5 Erfgoed

De Hagelandse seizoenarbeid heeft sporen nagelaten in verschillende vormen. Er rest materieel erfgoed (werktuigen, foto's en papieren archief bijvoorbeeld), maar ook immaterieel erfgoed. Heel wat oude seizoenarbeiders zijn door de jaren heen geïnterviewd om ervoor te zorgen dat hun herinneringen niet verloren gaan. Sommige van die interviews zijn (deels) neergeschreven, andere worden bewaard in privé-collecties, weer andere zijn verfilmd. In dit hoofdstuk volgt een korte uiteenzetting over dat seizoenarbeiderserfgoed. Met uitzondering van een gedetailleerde lijst van getuigenissen, zijn de precieze gegevens over de collecties terug te vinden in de bibliografie.

5.1 Werktuigen

Het Seizoenarbeidersmuseum in Tielt-Winge herbergt een collectie werktuigen die verband houdt met seizoenarbeid. Er zijn bietenschopjes, stelen in verschillende soorten hout (wilg, perelaar, kerselaar), mallen voor bakstenen en oude verpakkingen, bijvoorbeeld van conservenfabrieken. Ook in het Suikermuseum in Tienen zijn enkele objecten bewaard die verband houden met de bietenteelt en -oogst.

Het Seizoenarbeidersmuseum toont verder nog een huishouden van een seizoenarbeider in het Hageland, en evocert ook het tijdelijke onderkomen in Wallonië. Een levensgrote pop toont een seizoenarbeider met Walenzak.

5.2 Papieren archief

Het voornaamste papieren archief in verband met seizoenarbeid bevindt zich in het KADOC in Leuven. Het gaat om het persoonlijk archief van Rik de Groe en dat van Achiel van Oostveldt. Het Archief De Groe maakt deel uit van het ACV-archief. Het bevat onder andere een dossier over de huldemanifestatie voor de seizoenarbeiders in Rillaar in 1988, een dossier over de erkenning van het Hageland als ontwikkelingsgebied in de jaren tachtig en een dossier over de erkenning van het Hageland als plattelandzone 1988-1991. Het Archief Van Oostveldt bevat documentatie over de seizoenarbeidersdagen in de tweede helft van de jaren vijftig en verschillende knipsels over Hagelandse seizoenarbeid, ook vooral van de jaren vijftig.

Op Infodoc, het documentatiecentrum van de Boerenbond, wordt een knipselmap bewaard over seizoen- en grensarbeid. Die bevat een collectie krantenartikels van 1957 tot vandaag. Onder andere de artikelenreeks van Gaston Durnez wordt er bewaard, naast artikels over de hedendaagse fruitpluk.

In het Rijksarchief van Bergen worden enkele arbeidersboekjes van Hagelandse industrie-arbeiders bewaard.

5.3 Foto-archief

Het Stadsarchief van Leuven huisvest het Archief Vanden Eynden. Dat is haast uitsluitend een foto-archief. De foto's zijn de neerslag van de vele reizen die Paul vanden Eynden maakte naar seizoenarbeiders in Wallonië en Noord-Frankrijk. De foto's zijn gedateerd en ook gelocaliseerd, maar van weinig geportretteerden is de achtergrond bekend. Het is een redelijke veronderstelling dat de seizoenarbeiders in Wallonië hoofdzakelijk Hagelanders waren en de seizoenarbeiders in Frankrijk hoofdzakelijk West-Vlamingen. In de collectie zitten ook heel wat foto's over de twee ACV-Lourdesbedevaarten en over de seizoenarbeidersdagen. Een deel van de collectie bestaat uit negatieven. De collectie is nog niet gedigitaliseerd.

Ook het Seizoenarbeidersmuseum heeft een uitgebreide fotocollectie. Die is thematisch geordend volgens het type seizoenarbeid (bieten, graanoogst, conservenfabrieken, mijnarbeid,...) De collectie is grotendeels gedigitaliseerd door conservator Robert Huybrechts. Ook het KADOC bezit foto's in verband met de Hagelandse seizoenarbeid, en de Hagelandse sociaal-economische ontwikkeling in het algemeen. Die collectie is geïnventariseerd in het bibliotheekstelsel Libis van de KU Leuven.

Ongetwijfeld bevinden ook nog heel wat foto's zich in privé-collecties. Een oproep in de lokale pers leverde alvast enkele collecties op: die van Evrard Mattheus uit Rillaar (het illustratiemateriaal voor zijn boek), de collectie van de Heemkring Bekkevoort en de collectie van René Beckers en Denise van Gelder (via Heemkring Averbode).

5.4 Getuigenissen

Evrard Mattheus interviewde voor zijn boek in 1988 52 seizoenarbeiders en betrokkenen. In zijn boek citeert hij daar rijkelijk uit. Hij bewaart de volledige interviews op cassettebandjes. Overzetten op een digitale drager lijkt zeer aangewezen, maar onderhandelingspogingen draaiden voorlopig op niets uit. Het gaat om volgende personen (van wie intussen allicht verschillende zijn overleden).

- Jef Bernar uit Schoonderbuken (1930)
- Henri Bernar uit Rillaar (1916)
- Mandus Brams uit Rillaar (1903)
- Roza Brams uit Rillaar (1898)
- Georges Bruyninckx uit Messelbroek (1939)
- Eduard Buvens uit Rillaar (1901)
- Clement Coeck uit Aarschot (1902)
- Evrard de Keyser uit Rillaar (1913)
- Gust Everaerts uit Rillaar (1891)
- Albert Goethuys uit Rillaar (1923)
- Louis Isenborghs-Janssens uit Rillaar (1897)
- Pol Jacobs-Bockmans uit Rillaar (1909)
- Alfons Janssens uit Rillaar (1905)
- August Janssens uit Rillaar (1900)

- Nest Janssens uit Aarschot (1922)
- Jos Kiese-koms uit Rillaar (1930)
- Jef Leeuws uit Rillaar (1902)
- Julia Lemmens uit Rillaar (1922)
- Gust Mattheus-Verhaert uit Rillaar (1914)
- Louis Mattheus uit Rillaar (1910)
- Fé Meuris uit Rillaar (1923)
- Anna Naulaerts uit Rillaar (1908)
- Jef Nijs-Isenborghs uit Rillaar (1902)
- Frans Pauwels-Jennes uit Langdorp (1930)
- Eduard Serré uit Keiberg (1939)
- Mon Serré uit Rillaar (1910)
- Emiel Swinnen uit Rillaar (1901)
- Georges Symons-Aerts uit Rillaar (1923)
- Gerard Tuerlinckx uit Rillaar (1905)
- Nelly Vael – De Belder uit Aarschot (1913)
- Frans Valvekens uit Rillaar (1909)
- Stien Verbiest uit Rillaar (1903)
- Henri van Aerschot uit Scherpenheuvel (1925)
- Felix van Aerschot uit Rillaar (1920)
- Louis van Aerschot uit Rillaar (1902)
- Alfons van Calster uit Rillaar (1917)
- Jef van Calster uit Opprebais (1920)
- Emiel van Calster uit Opprebais (1928)
- Henri van Calster – Vertessen uit Rillaar (1906)
- Isidoor van Cauwenbergh uit Rillaar (1922)
- Jef van Hoovels uit Rillaar (1923)
- Jef van Thielt uit Rillaar (1912)
- Jef van Meerbergen uit Aarschot (1924)
- Dore van Vlasselaer uit Rillaar (1898)
- Felix van Vlasselaer uit Rillaar (1907)
- Ferdinand van Vlasselaer uit Rillaar (1901)
- Louis van Vlasselaer uit Rillaar (1902)
- Albert Vranken uit Scherpenheuvel (1916)
- Alfons Vranken uit Rillaar (1923)
- Frans Vos uit Messelbroek (1923)
- Leon Weynants uit Korbeek-Lo (1920)
- Jozef Willems uit Scherpenheuvel (1922)

Van 2000 tot 2004 liep aan het Koninklijk Atheneum van Aarschot onder leiding van Marc Vanlangendonck en Liesbet Meuwis een project rond *oral history* op school. Leerlingen namen interviews af – vaak bij grootouders – over het dagelijks leven in het Hageland. Fragmenten uit die interviews werden uitgegeven. De volledige interviews berusten bij de auteurs (ka.aarschot@gemeenschapsonderwijs.be). Seizoenarbeid komt in verschillende interviews aan bod.

2000

- Felix Vanvlasselaer uit Tielt
- Alfred van Pee uit Rillaar

2002

- Armand Jozef Janssens uit Schoonderbuken
- Johannes Bruyninckx uit Rillaar

2003

- Marcel Isenborghs uit Rillaar
- Yvonne Janssens uit Rillaar
- Jos Laevers uit Rillaar
- Maria Vranken
- Frans Caes uit Deurne bij Diest
- Simonne Vos uit Schoonderbuken
- Louis Cuppens uit Rillaar

2004

- Georges Weckhuysen uit Aarschot
- Josepha Hendrick uit Aarschot
- Jozef Buermans uit Aarschot
- Maria Elza Hermans uit Aarschot

Verder zijn er verschillende kleinere interviewprojecten geweest.

- Glenn Geeraerts van Heemkring Averbode interviewde René Beckers en Denise van Gelder uit Okselaar. (cfr. bibliografie) (gleengeeraerts@gmail.com)
- Godelieve Feyaerts en Hilde Jossa van Heemkring Glabbeek interviewden Jef Bruyninckx uit Glabbeek en Marcel Vanderhaegen uit Hoeleden. (cfr. bibliografie)
- Louis Reeckmans van Heemkring Molenstede interviewde Marcel Boonen en Clementine Vandepaer uit Molenstede en Fons Bens en Adrienne Geukens uit Okselaar. (cfr. bibliografie)
- Het Tiense suikermuseum toont een verfilmde getuigenis van Emile Cuypers uit Geetbets
- De Geschied- en Heemkundige Kring Landen organiseerde in 2011 in Bezoekerscentrum Rufferdinge een tentoonstelling 'Mijnwerkers van toen'. In het kader daarvan werden drie pendelende mijnwerkers en een buschauffeur geïnterviewd: Patrick Sevenants, Fons Piccard, Willy Toelen en Albert Michaux. De DVD's zijn te ontlenen in Rufferdinge. (fdescamps@landen.be)

De oproep in de pers leverde ook kandidaten voor een interview op. Zij kunnen worden geïnterviewd of gefilmd in het kader van een publieksproject.

- Melchior Cuypers, roepnaam Frans, Bergstraat 21 in Testelt (via Glenn Geeraerts van Heemkring Averbode) (gleengeeraerts@gmail.com)
- Jos Baumans, aka 't Boerke, Klein Broekstraat 25 in Averbode (idem)
- Firmin Buvens, Huiskens 35 in Rillaar (via buurvrouw Vanderweyden 016/50 08 88)

-ouders en grootouders van David Swinnen van Heemkring Averbode
(david2.swinnen@hotmail.com)
-kennissen van Jan Torbeyns uit Molenbeek-Wersbeek (torbeyns.jan@hotmail.com).

6 Vindplaatsen

6.1 Bronnen

6.1.1 *Foto's*

Fotocollectie Kadoc. Leuven.

Fotocollectie René Beckers en Denise van Gelder. Okselaar.

Fotocollectie Evrard Mattheus. Rillaar.

Fotocollectie Seizoenarbeidermuseum. Tielt-Winge.

Fotocollectie Heemkring Bekkevoort. Bekkevoort.

Fotocollectie Paul vanden Eynden. Stadsarchief Leuven.

6.1.2 *Archieven*

KADOC, Archief Achiel van Oostveldt 4/9.

KADOC, Archief Rik de Groe 18 map 20, 62, 63.1 en 63.2.

Archives d'Etat Mons, Livrets d'ouvriers. Gilly.

Boerenbond Infodoc, 183 A-C. Grens- en seizoenarbeiders.

6.1.3 *Uitgegeven bronnen*

De aanwerving, de trek en de huisvesting van de seizoenarbeiders der suikerindustrie in het jaar 1950 (Brussel Ministerie van arbeid en sociale verzorg, 1951).

ACV-Averbode 60 jaar. Van heikeuter tot... (Averbode z.d.).

Allochtone en autochtone tewerkstelling in de Vlaamse land- en tuinbouw (AMS Focus 2012) (Brussel 2012).

Echo uit het Walenland. Maandelijks blad uit Verviers en omliggende (1901).

De gids voor de seizoenarbeider : door de beroepscentralen van het A.C.V. aangeboden aan hun leden (Brussel z.d.).

Hagelanders blijven pendelen. Pendelen in het Hageland (Leuven 1988).

Huldemanifestatie Hagelandse seizoenarbeiders, Rillaar 11 juni 1988.

Impulsgebied Hageland. Strategische streekstudie (Tienen 1992).

La lutte contre le chômage, mai-juillet 1913 (Gent 1913).

De mijnwerker (Hasselt 1911-1912)

Ons Boerenerf. Tijdschrift voor familiale actie en emigratie (Roeselare 1947-1963).

Ons vaderland: orgaan voor de Vlamingen in Walenland (Brussel 1942-1944).

Schoonderbuken, een stukje Hageland: aandenken aan het gouden jubileum van A.C.V.-Schoonderbuken 25-4-1981 (z.pl. z.d.).

De tewerkstelling van seizoenarbeiders in de suikerfabrieken en bietenrasperijen (Brussel 1961, 1962, 1964, 1966, 1968).

Het werk, de trek en de werkloosheid van de seizoenarbeiders die deelnemen aan de bietencampagnes in België (Brussel 1957).

ACV, Congres voor de seizoenarbeiders. Activiteitsverslag 1946 -1951/ 1952-1954 (resp. Brussel 1951 en Brussel 1954).

Johan Alleman e.a. *Armoede en kansarmoede in het Hageland anno 1989: E.G. projekt: plattelandsarmoede konfrontatie* (Leuven z.d.).

Lotte Beckers, 'Leren kijken naar de mens achter het CV', in: *De Morgen*, 5 januari 2013, p. 12.

C. Botterman, 'Tewerkstelling van seizoenarbeiders uit de nieuwe lidstaten gaat verder', in: *Fruittentnieuws: berichten uit wetenschap en praktijk* (2005), 4, p. 10-11.

Marleen Decoutere, *Ontsluiting van het Hageland* (z.pl. 1985).

Jozef Devos, *Het Hageland: regionaal-ekonomische aspekten van een probleemgebied* (Licentiaatsverhandeling KU Leuven 1974).

Gaston Durnez, 'Voor menswaardiger bestaan van onze seizoensarbeiders', in: *De Standaard*, 30 november 1953.

Gaston Durnez, 'Zo leven en werken de Vlaamse arbeiders in Wallonië', in: *De Standaard* 29-30 oktober, 1-6, 9-10, 13, 16-17 november 1954.

Gaston Durnez, 'Vlaamse inwijkelingen in Wallonië', in: *De Standaard*, 23-30 april en 1, 3, 6-9 en 12 mei 1958.

Gaston Durnez, 'Nog 20 000 Vlaamse seizoenarbeiders', in: *De Standaard*, 5 december 1959.

Marc Frederickx, *Migratie en pendel in 't Hageland* (Licentiaatsverhandeling KU Leuven 1967).

Gaston Geens, *Het testgebied Hageland-Zuiderkempen* (Brussel z.d.).

Chris Heremans, *Economische streekstudie: het Hageland* (Heverlee 1973).

Stefaan Kint e.a., *Veilig onderdak geven: handleiding huisvesting voor seizoenarbeiders* (Leuven 2008).

P.L., 'Hagelandse bietenrooiers werken in Wallonië', in: *Het Volk*, 29 oktober 1957.

F. Lannoy e.a., *Het Hageland: problemen, bakens, perspectieven* (Leuven 1984).

Kamiel van Loo, *De loonen der landarbeiders in België* (Hombeek z.d.).

Maxime Loose en Miet Lamberts, 'Boer gaat vreemd. Onderzoek naar de tewerkstellingssituatie van allochtonen in de land- en tuinbouw', in: *Over Werk. Tijdschrift van het steunpunt WISE*, 2 (2010), p. 61-66.

Maxime Loose en Miet Lamberts, *De tewerkstelling van allochtonen in de land- en tuinbouw. Een kwantitatieve en kwalitatieve beschrijving van de huidige situatie* (Departement Landbouw en Visserij. Afdeling Monitoring en Studie, HIVA, KU Leuven)(Brussel 2010).

R. Maes, 'Hagelandse seizoensarbeiders vertellen', in: *Het Laatste Nieuws*, 22 november 1988.

Ernest Mahaim, *Les abonnements d'ouvriers sur les lignes de chemins de fer belges et leurs effets sociaux* (Brussel 1910).

Roger-Leo Masure, *Demografische, economische en sociaal-economische studie over het centrale gebiedsdeel van de testzone Hageland-Zuiderkempen* (Leuven 1959).

Raymonde Nuyten, *Enkele aspecten van het sociaal, economisch, cultureel en godsdienstig leven in de gemeente Rillaar* (Verhandeling Sociale Hogeschool voor Vrouwen Brussel 1958).

Kamiel Nuyts, *De toestand der Hagelandse seizoensuitwijkelingen* (Verhandeling Sociale Hogeschool 1930).

Kamiel Nuyts, 'Vlaamsche landbouwarbeiders in Wallonië', in: *De gids op maatschappelijk gebied* XV (1930), p. 521-528.

L. van Oirbeek, 'Decreet huisvesting seizoenarbeiders. Wat mag en wat kan?' in: *Proeftuinnieuws*, 9 (2009), p. 21.

De ontwikkeling van het testgebied Hageland-Zuiderkempen: plannen en verwezenlijkingen (Hasselt, z.d.).

L.P., 'Seizoensarbeid in het Hageland', in: *De Volksmacht, verbond Leuven*, XLIV (1988), p. 20-24.

Antoni Peeters, *Tewerkstelling, werkloosheid en mobiliteit in het centrale deel van het Hageland* (Licentiaatsverhandeling KULeuven 1962).

Werner Schiemsy, *Enkele aspecten van de arbeidsmarkt in het Hageland* (Leuven 1968).

E.V., 'Met de aalmoezenier mee naar de seizoenarbeiders', in: *Het Volk*, 20-22 oktober 1958.

E.V., 'Bij de seizoenarbeiders in Wallonië', in: *Het Volk*, 27-29 oktober 1959.

E.V. 'Schitterende inzet van de seizoenarbeidersdagen te Rillaar', in: *Het Volk*, 7 december 1959.

Emile Vandervelde, *L'exode rurale et le retour aux champs* (Parijs 1903).

Arthur Verhaeghen, *Wat willen de antisocialisten? Opgedragen aan al de kiezers van 't arrondissement Gent* (1894).

Emiel Vliebergh, *Het Hageland: bijdrage tot zijn economische geschiedenis in de negentiende en begin der twintigste eeuw* (1914). Heruitgave: Emiel Vliebergh, *De streek kan haar volk niet voeden*, Pieter Dewever ed. (Tienen 2001).

Omer Wattez, *De Vlamingen in het Walenland* (Brussel 1903).

Ilse Wevers, *De leefbaarheid van het Hageland* (Eindwerk Normalschool Heverlee z.d.).

Zakboekje voor de seizoenarbeider. Algemene centrale ABVV (Brussel 1960).

6.1.4 Objecten

KADOC. KWB Ramsel, Veerle, Averbode, Diest, Aarschot, bedevaart naar Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel, 1954. Kleine vlag 1954.

Tielt-Winge, Seizoenarbeidersmuseum.

Tienen, Suikermuseum.

6.1.5 Documentaires

‘Van bieten en mensen’, Karel Goris, NIR 1958.

‘Leven in den ast’, BRT, 1973.

‘Seizoenarbeid’, ACV-CSC 1987.

‘Les Godverdommes sont là’, BRTN, 1992, Eric Pertz en André van de Vijver.

‘Arm Wallonië’, Canvas, 2010, Pascal Verbeken en Luckas Vandertaelen.

‘Mijnwerkers van toen: Willy Toelen, Albert Michaux, Patrick Sevenants, Fons Piccard’, Landen, Bezoekerscentrum Rufferdinge, 2011.

6.2 Literatuur

Philip Beyers, *De structurele werkloosheidsproblematiek in het Hageland* (Licentiaatsverhandeling KU Leuven 1992).

Katelijne De Bondt, *Vlaamse migranten in Wallonië. Een sociologische benadering* (Licentiaatsverhandeling KU Leuven 1995).

Gaston Braive, ‘Fermiers et ouvriers agricoles saisonniers flamands en Brabant wallon (1930-1960) Témoignages’, in: Gaston Braive, *Chemins d’histoire: offert en hommage au professeur Gaston Braive à l’occasion de son septantième anniversaire* (Genappe 2008), p. 253-323.

Leon Bruggeman, *Asten, bieten en... mensen* (Roeselare 1986).

Frank Caestecker, ‘Vervanging en verdringing van de buitenlandse mijnwerkers in Limburg. De emancipatie van de Limburgse mijnwerkers (1920-1940), in: *Limburg. Het oude land van Loon*, 77 (1998), p. 309-326.

Frank Caestecker, ‘Arbeidsmarktstrategieën in de Belgische mijnindustrie tot 1940’, in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 5 (2008), p. 30-52.

Dries Ceuppens, ‘Toet zei de tram. De aanleg van de tramlijn Tienen-Aarschot’, in: *De Reensteen*, 1 (2012), p. 7-11.

Matthias Cheyns en Yves Segers, ‘Vlaamse boeren in Wallonië’, in: Idesbald Goddeeris en Roeland Hermans e.a., *Vlaamse migranten in Wallonië* (Tielt 2012), p. 70-97.

- H. Claes, 'De Walenmannen', in: *Nieuwe Heemtijdingen. Het Neteland*, 2 (2006) en 2 (2008).
- Bernadette Coeckelberghs, *Fruitteelt in het Hageland* (Licentiaatsverhandeling KU Leuven 1982).
- Marie-Thérèse Coenen, *Les syndicats et les immigrés. Du rejet à l'intégration* (z.pl. 1999).
- François Collet, *L'émigration des paysans flamands en Wallonie dans la région du Condroz et de la Famenne (1945-1965)* (Licentiaatsverhandeling UCL 1983).
- Cultureel-erfgoedbeleidsplan Hageland 2013-2014* (Brussel 2011).
- Marc Croonenborghs e.a., *Bergom tussen de Kempen en 'de Walen'. De Walenmannen van Bergom, seizoenarbeid in Wallonië (1900-1968)* (Tessenderlo 2012).
- Bert van Doorslaer e.a., *De koolputters. De geschiedenis van de Belgisch-Limburgse mijnwerkers* (Zwolle 2005-2007).
- Godelieve Feyaerts en Hilde Jossa, 'Hagelandse seizoenarbeiders in Wallonië', in: *Jaarboek Heemkring Glabbeek* (2007), p. 33-40.
- Guido Fonteyn, *Boerenpsalm. Vlaamse boeren in Wallonië* (Antwerpen 2006).
- Glenn Geeraerts, 'De laatste bietenmannen. Seizoenarbeiders uit Okselaar vertellen', in: *Mededelingenblad van Heemkring Averbode (Scherpenheuvel-Zichem)*, 37 (2011), p. 34-40.
- Idesbald Goddeeris en Roeland Hermans ed., *Vlaamse migranten in Wallonië 1850-2000* (Leuven 2012).
- Etienne Hélin, 'Reconstructie van de geschiedenis van de steenbakkers en hun seizoenarbeid', in: Anne Morelli, *Belgische emigranten* (Berchem 1999), p. 203-217.
- Anneleen Herinckx, *Tewerkstelling van buitenlandse arbeidskrachten in de fruitpluk: regio Hageland* (Brussel 2009).
- Rita Jalon ed., *Landverhuizers. Antwerpen als kruispunt van komen en gaan* (Antwerpen 2002).
- Marc Journée, *Go West! Een verhaal van Vlaamse emigranten naar Canada* (Antwerpen 2006).
- Marie Thérèse Kempnaers, *Vlaamse landbouwers in Wallonië* (Licentiaatsverhandeling K.U.Leuven 1981).
- Ad Knotter, 'Inleiding: arbeidsmigranten en grensarbeiders. Vergelijkende perspectieven op de mijnarbeidersmarkten in het Belgisch-Duits-Nederlands grensgebied in de twintigste eeuw', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 5 (2008), p. 2-29.

René Leboutte, *Le livret d'ouvrier dans la province de Liège* (Luik 1988).

Frans Loix, 'Seizoensarbeiders bij uitstek: de bietenmannen', in: *Oostbrabant*, XV (1978), p. 113-114.

Joan Magee, *The Belgians in Ontario* (Dundurn 1987).

Evrard Mattheus en Willy van Calster, *Hagelandse seizoenarbeiders* (Rillaar 1988).

J. van Meensel, 'Ergens in de velden van Noord-Frankrijk en Wallonië', in: *Nieuwe Heemtijdingen. Het Neteland*, 2-4 (2006) en 1 (2007).

Henk Meert, 'Rural Community Life and the Importance of Reciprocal Survival Strategies', in: *Sociologica Ruralia*, 40 (2000), p. 319-338.

J. Mertens, 'Seizoenarbeid in de Zuiderkempen: bietenkappers en andere Walenwerkers uit het Brabantse Deurne', in: *Oostbrabant* XXIV (1987), p. 23-24.

Liesbet Meuwis, *Oral History op school: verkenningen van het dagelijkse leven in het Hageland* (Aarschot 2000-2004).

Bart Minnen, *Het Hageland* (Leuven 1994).

Luc Minten, 'Op zoek naar mijnwerkers in een agrarische provincie', in Luc Minten e.a. *Een eeuw steenkool in Limburg* (Tielt 1992), p. 98-120.

Anne Morelli, *Belgische emigranten* (Berchem 1999).

Dirk Musschoot, *Van Franschmans en Walenmannen. Vlaamse seizoenarbeiders in den vreemde 19de-20ste eeuw* (Tielt 2008).

Eddie Niesten en Yves Segers, *Smaken van het land. Groenten en fruit vroeger en nu* (Leuven 2007).

Bart Pluymers en Mieke Van Haegedoren, *De Limburgse mijnwerkers (1917-1939): ontstaan en consolidatie van de arbeidsmarkt voor mijnarbeid* (Diepenbeek 1996).

Maarten Pollet, *Pendelarbeid tussen Vlaanderen, Wallonië en Brussel tijdens de twintigste eeuw* (Leuven 1998).

Michel Poulain en Michel Foulon, 'L'immigration flamande en Wallonie: évaluation à l'aide d'un indicateur antroponymique', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XII (1981), p. 205-244.

Yves Quairiaux, 'Migrants flamands en Wallonie avant 1914', in: *Actes de la Chaire Quételet 2005. Histoire de la population de la Belgique et de ses territoires* (Louvain-la-Neuve 2005), p. 337-365.

Yves Quairiaux, 'Immigrés et stéréotypes. Les Flamands en Wallonie avant 1914', in: *Cahiers de la Fonderie*, 12 (1992), p. 30-33.

Yves Quairiaux, *L'image du flamand en Wallonie (1830-1914). Essai d'analyse sociale et politique* (Brussel 2006).

Louis Reeckmans, 'Suikerbieten rooien in Wallonië', in: *De Luister van Molenstede* (2012), p. 14-18.

Martina de Ridder, *Goudgele Virginia. Belgische immigranten in de Canadese tabaksstreek (1900-nu)* (Leuven 2008).

Frank De Roover ed., *Structuur en dynamiek van landelijke regio's in Vlaanderen : een studie van het Hageland, Zuid-Limburg en de Westhoek* (Leuven 1988).

Jean Stengers, *Emigration et immigration en Belgique au XIXe et au XXe siècle* (Brussel 1978).

Jean Stengers, 'Les mouvements migratoires en Belgique aux XIXe et au XXe siècles', in: *Les migrations internationales de la fin du XVIIIe siècle à nos jours* (Parijs 1980).

Michel Torbeyns, *Het Hageland in transformatie* (Licentiaatsverhandeling KU Leuven 1982).

Marijke Vandevenne, *Het werkvolk op de landbouwbedrijven in België. De sociaal-economische geschiedenis van de landarbeiders op het platteland in Haspengouw, de Condroz en de Ardennen 1886-1920* (Licentiaatsverhandeling KU Leuven 1992).

Herman Vandormael, *Wij zijn de fossemannen anders niks. Mijnwerkers getuigen* (Galmaarden 1991).

Erik Vanhaute, 'Leven, wonen en werken in onzekere tijden. Patronen van de bevolking en arbeid in België in de lange negentiende eeuw', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 118 (2003), p. 158-159.

Henri Vannoppen, 'Seizoensarbeid in het Hageland bij de familie Das uit Scherpenheuvel', in: *Oostbrabant* (2004), p. 61-65.

Sabien Verkinderen, *Van heroïek tot harde werkelijkheid: seizoenarbeid vereeuwigd in de Vlaamse literatuur* (Licentiaatsverhandeling KU Leuven 1996).

Vlamingrant. Vlaamse emigranten door de eeuwen heen (Antwerpen 2012).

Donald Weber 'Werkmanstreinen en de geboorte van de moderne pendelaar: 1870-1914', in: *Brood & rozen : tijdschrift voor de geschiedenis van sociale bewegingen*, (2009), p. 131-148.

Bert Woestenborghs, *Arbeiders in den vreemde. Of hoe in de negentiende en twintigste eeuw Vlaamse seizoenarbeiders hun brood elders moesten gaan verdienen* (Gent 1993).

CENTRUM AGRARISCHE GESCHIEDENIS

Atrechtcollege
Naamsestraat 63
B-3000 Leuven

Tel. 016 / 32.35.25

contact@cagnet.be
www.cagnet.be
www.HetVirtueleLand.be